

БЕОГРАД ПОД ОКУПАЦИЈОМ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

За време Првог светског рата аустроугарске трупе су двапут окупирале Београд. Прва окупација, 1914, трајала је тринаест дана, а друга 1915—1918, три године. О овим периодима живота нашег главног града мало је писано, фрагментарно, у оновременој дневној штампи и понекој брошури.

Овај рад је покушај да се да једна целовита слика свих важнијих облика друштвеног живота у Београду под том

окупацијом. Та слика би обухватала политичке, економске, просветне, здравствене и друге прилике, више као збир повезаних података, а не као историска анализа ових догађаја.

За прву, тринаестодневну окупацију, узети су подаци углавном из дневне штампе, а за другу је основа архива Генералног гувернемана за Србију у Државном архиву НРС, о чему ће бити још речи.

ПРВА ОКУПАЦИЈА: ОД 2—14 ДЕЦЕМБРА 1914 ГОДИНЕ

У Првом светском рату, за време Колубарске битке која је почела 16 новембра 1914, српска војска, ради скраћивања фронта и груписања снага за противфанзиву, била је принуђена да напусти Београд. Српска врховна команда је, са Обр. 7122 од 24 новембра, између осталог наредила: „Када буде наређено, или када сами увидите да морате напустити Београд повућићете се најзгоднијим путем на положај Кошутница — Варовница или... на десној обали Крбушнице и тамо се утврдите.“ Она је посебним наређењем предвидела рушење вијадукта између Раље и Рипња, а исто тако известила Министра војног у Нишу да ће „врло вероватно Београд бити скоро напуштен.“ Опште повлачење целе војске предвиђено је наређењем број 7194 од 26 новембра.¹

Коначно, заповест за повлачење Одбране Београда, како су се звале трупе које су га браниле, издата је 29 новембра, а повлачење извршено следећег дана, 30 новембра ујутро последњим јединицама. Са војском су се повукле и грађанске власти, а у последњем часу и добар део становништва. У Београду је о-

стало око 20.000 становника. На овај начин су за Београд престале четворомесечне борбе и бомбардовање а настало је тешко и неизвесно очекивање непријатеља.

Потучена на Церу, у августу 1914 године, аустроугарска војска није смела одмах да уђе у напуштени град, који је такође, у претходним борбама давао храбар отпор. Због тога је, ради провере вршено испитивање отварањем артиљеријске ватре на главне положаје и објекте. Пошто са српске стране није било одговора већ два дана, усудили су се 2 децембра ујутро да пређу Саву први непријатељски делови. Следећег дана 3 децембра у 15 часова, ушле су у Београд и главне аустроугарске снаге на челу са командантом V армије генералом пешадије Лабориусом Франком, који је тога дана одржао параду трупа.² Да је овога дана отпочео општи српски противнапад на Суворору и Колубари, нису знали ни Београђани, ни Франк.

У времену између одласка српских и доласка аустроугарских трупа у Београд 30 новембра, 1 и 2 децембра ујутро, трајао је интеррегнум. Е. Бардун је

тада записао у свом дневнику; „Београд изгледа у овим тренутцима туробан и жалостан, без власти, тако да у њему може свако учинити оно што се њему свиђа, па ипак је свуда мирно.“⁴ Тада, у суштини а и правно, није било у Београду никакве власти. Ипак, нешто се покушало и учинило да се власт организује. Одржана су два иницијативна збора грађана. Један код „Руског цара“ (данас ресторан „Загреб“) а други на Савинцу (близу цркве св. Саве) ради образовања привремене општинске управе.⁵ Прикупљени грађани изабрали су претставнике, који су се после састали и образовали одбор, који је заседао у згради Треће мушке гимназије у Његошевој улици. У одбор су ушли неки стари и нови изабрани одборници.⁶

Најстарији кмет бивше општине Младен Боторић постао је претседник, али је после првог сусрета са аустријским властима поднео оставку, па је изабран Коста Поповић, директор Народне банке. Као кметови су остали и даље Боторић и Ђока Јовановић. Одборници овог привременог одбора, понекад називаним и „аустријски“, били су: Исидор Николић, столар; Божа Јовановић, прота; Милан Вапа, индустријалац; Етјен Бисерс, директор Трамвајског електричног друштва; Ђока Костић, пензионер; Ђорђе Радојловић, трговац; Коста Соколовић, грађевинар; Драгутин Ђорђевић, главни благајник Српског бродарског друштва; Александар Милутиновић, кафеџија; Спира Милошевић, трговац; др. Богдан Богдановић, пензионер; Риста Зотовић, пензионер; Андра Ђорђевић, приватник; Евгеније Илић, дрварски трговац; Раденко Раденковић, штампар; Сава Милановић, трговац; др Александар Зега, хемичар; Миленко Марковић, трговац; Јован Миодраговић, професор у пензији и Павле Софрић, професор.⁷

Одбор се договарао како да се одржава ред у граду и како да се поступи када наиђе непријатељ. Постављене су грађанске патроле и предузете мере за попис осталог становништва. Био је сачињен и неки проглас „Грађанству Београда“ али није растурен.⁸

Аустромађарске трупе које су прешле Саву и ушле у Београд биле су тру-

пе Петроварадинског одреда. Њима су се прикључиле од Остружнице и јединице Комбинованог корпуса, управо његова 104 ландштурмска бригада, чији је један пук избио на Баново Брдо. Први непријатељски извиђачки делови дошли су топчидерским друмом. То су била два оклопна аутомобила, у сваком по два официра и три војника са напереним оружјем. Ове је пратила једна коњичка патрола од пет-шест коњаника. Аутомобили су стали пред Двор, — данас зграда на углу улица Маршала Тита и Др. Драгослава Јовановића, — где је један поручник поставио стражу и ушао у зграду, док су коњаници продужили ка Теразијама.⁹

Ту је аустријски поручник одмах затражио да дођу претставници власти. Одборници су отишли у Двор, где су петорица привремено задржани као таоци. Прво наређење је било да се на Двору истакне аустроугарска застава и то „за десет минута.“ Официр је очевидно мислио да у Београду има аустријских застава. Морао је да чека док су се некаконе направиле све три заставе, аустроугарска, мађарска и хрватска. Заставе су истакнуте у присуству 26 регименте и то на старом Двору аустроугарска, а на новом мађарска и хрватска.¹⁰

Убрзо су стигли и одреди аустроугарске жандармерије и полиције, на челу са потпуковником Шварцом. И они су дошли у Двор и ту се сместили. Једна од првих наредби тек приспеле жандармерије односила се на предају оружја. Одређено је да се оружје доноси у Двор, где је смештено у једну дворишну зграду.¹¹ Оружја је било, и становништво је, преплашено аустромађарским поступцима у Мачви (масовни покољи и вешања у августу 1914), доносило све, чак и такво које је имало само музејску вредност.

Друга брига била им је да узму таоце, као гаранцију за „ред и мир“. Али са тим је ишло теже, јер је одбор оклевао да их одреди а непријатељ није хтео да то сам учини. Тако је то остало за следећи дан. Тек на лични захтев генерала Франка покренуто је поново ово питање.

У истој наредби одређен је и поли-

циски час. Е. Бардун у свом дневнику бележи: „Мало доцније уз лупање добоша издата је наредба грађанству да мора сваки предати оружје које код себе има, у противном биће кажњен смрћу, и да се после 6 часова увече не сме нико налазити на улици.“¹² Иначе, време слободног кретања се мењало. Прво је било до 19 часова, а онда се смањило на 18, док при крају ове окупације није ограничено до 16 часова.

Сутрадан, 3 децембра, стигле су, превожене шлеповима преко Саве, и друге снаге. Тада је од трупа Петроварадинског одреда и делова Комбинованог корпуса, са неким деловима полиције и жандармерије, формирана парада у „знак и славу заузимања Београда.“ Трупе су се кретале Милошевом улицом, поред Двора према Калемегдану, где су се сместиле у тамошње касарне. Један очевидац прича да су јединице биле каљаве, уморне, претрпане ратном спремом и да су се једва кретале. Ипак, са песмом и музиком непријатељ је марширао кроз напуштени Београд. Београдске Мађарице и Немеце дочекале су непријатељске јединице са покудама.¹³

Генерал Франк, који је био позвао претставнике власти у Двор за 10 часова, и сам је отишао у калемегданске касарне и тамо остао до 15 часова, па се тек онда вратио и пред Двором примио одборнике који су га чекали.

У своме говору одборницима генерал Франк је истакао да ће „све предузети да олакша мучан положај становништва“ и да „пљачке не сме да буде“. Али, док је Франк говорио одборницима, већ је био приведен аустриској жандармерији у Двору претседник Савеза српских добровољаца Милан Павичић са лисицама на рукама. Он се био ставио на расположење привременом одбору да са добровољцима одржава ред у граду, али је неко убедио Швабе да су добровољци и комите једно те исто па су претседника одмах ухапсили.¹⁴ Ово су видели присутни одборници.

Када је Франк завршио свој говор и хтео да уђе у зграду Двора, један паун из дворске баште, ваљда видећи необичну шарену свиту, закрештао је и преле-

тео изнад глава генерала и његове пратње и зауставио се на првом прозору до самог улаза. Овај необичан лет са крештањем сви су приметили. Утисак је био мучан, јер су и они који су били најмање сујеверни у томе видели неки лош знак за незване госте.¹⁵ Када су се Аустројанци повлачили однели су у „интернацију“ и пауна.

Тога дана извршено је и наређење о узимању таоца. Требало је да одбор одреди на сваки квартал по два таоца, укупно 14 и „неколико у резерви“. Ево неких имена: Милан Антонијевић, јувелир из Кнез Михајлове улице; Ђ. Цветковић, гостионичар код „Коларца“; Д. Петровић, гостионичар код „Србије“; Јеремија Миливојевић, трговац из ул. Краља Милана; др Велимир Цветковић, зубни лекар са станом испод Лондона; Раде Антић, трговац из ул. краља Петра и други. Прво је тражено да се таоци затворе, али је одбор настојао да се то не чини, убедивши аустроугарске власти да би то било само горе, и да је боље да остану у слободи сваки у своме рејону да пазе на народ. Швабе су тражиле кауцију, а када ове није било, онда бар књижице од штедних улога! Завршило се тиме да су таоци остали на слободи без кауције.¹⁶

Према овоме, могло би се на први поглед закључити да је окупатор био благ. Но, с једне стране, аустромађарске трупе су биле под свежим утисцима страшнoг пораза на Церу и оправдане неизвесности како ће се свршити и ова офанзива, а становништво Београда је већ било упознато за зверствима која је тај исти непријатељ у августу починио над становништвом у Мачви. Тако су обе стране стрепеле и бојале се, разуме се више становништво без заштите неголи окупатор са оружјем у рукама.

Улазак аустромађарских трупа у Београд направио је тежак утисак не само на Србе, већ и на све искрене савезнике и пријатеље Србије. С друге стране, заузимање Београда изазвало је велику радост и одушевљење у целој Аустроугарској монархији изузев у словенском живљу, непријатељу режима. У почетку се у заузеће Београда није веровало, али када су изашла ванредна издања њихо-

вих листова одушевљењу у Аустроугарској није било краја.

У Аустроугарској су засипали честиткама Цара и Краља, оба претседника и војне министре, рачунајући ту и министра ратне морнарице, јер су, „седам монитора сто двадесет седам дана бомбардовали Београд.“ Генерал Франк је послао цару Фрањи Јосипу честитку следеће садржине: „Веома сам срећан што могу замолити Ваше царско и апостолско и краљевско височанство, да на дан испуњене 66 године Ваше срећне владавине поднесем пред ноге најлепше честитке V армије, као и најлепшу вест, да су данас трупе V армије заузеле варош Београд.“¹⁷

Мађарска је на посебан начин прославила окупацију Београда. *Будапест* пише да се „улицама Београда пева марш Радецког и Ракоција.“ Лист додаје да је мађарски хусар истакао мађарску заставу на краљевом Двору. *Будапест хирлап* јавља да су у Београд први ушли Мађари који су пред Двором запевали мађарску химну. Лист је даље претио, и то озбиљно: „казна за Србе је почела, Београд поново улази у састав мађарске круне; ништа га из ње неће отргнути...“ *Пештинапло* је писао: „Кроз узане улице српске вароши одјекује златни мађарски глас . . . Београд поново добија своје право историско име, своје мађарско име и зове се *Nandor Fehervar*. Застава коју су наши јунаци издигли на Калемегданском парку неће се више никад скидати.“¹⁸ Чинило им се да је судбина нашег града била запечаћена овом окупацијом.

Одмах по уласку у Београд почело је јавно да долази до изражаја ривалство Аустријанаца и Мађара: чији ће град бити? ко ће бити командант Београда? гувернер Србије, и тако даље. Из наведених цитата мађарске штампе јасно се види да су се Мађари оштро залагали да Београд буде њихов. Изгледа да су они и превагнули јер је за команданта града, а вероватно и за будућег гувернера Србије, био одређен мађарски генерал Шаркоти (Саркотић), који је стигао у Београд 11 децембра, пошто је претходно био код Краља да му изложи свој план реформи у Србији.¹⁹

Подизање вешала 4 децембра 1914, био је први видан знак присутности Аустријанаца и Мађара у Београду. Ова страшна направа није била подигнута у неком судском дворишту ограђеном високим зидом, него између „Москве“ и „Балкана“ на Теразијама, сваком на видику. А нису била празна, само да заплаше. Конопац је прво стегао врат 18-годишњег Михајла Радовановића²⁰ из Раче Крагујевачке. Када су га вешали отимао се до последњег даха. То је био један млади, заостали бранилац Београда који је ухваћен наоружан пиштољем. Неколико пијаних мађарских војника шамарали су његов леш, иначе под стражом.²¹ У своме дневнику *Облаци над градом* др Славка Михајловић наводи да су „истога дана у Београду подигнута четвора вешала. На свакима је висио по један Србин.“ И даље „Изгледа да су на интервенцију др Рајена ипак уклонили двоја, с Теразија и Чубуре, а остала су на Карабурми и у Горњем Граду.“

Као и обично, сопствени неуспеси преносе се тихо и опрезно. Отуда налет српских пукова на Суворбор и непријатељске положаје на Колубари, и последице тога налета, нису до последњег дана сметали аустроугарским позадинцима у Београду да покажу сву своју окрутност. Ово утолико пре што су се јединице њихове армије жестоко бориле са нашим III позивом на положајима Космај — Варовница, па је тако позадина била прилично обезбеђена. Уосталом она је гледала своје рањенике како стижу са бојишта у Београд, али и српске заробљенике како их спроводе и туку улицама града. Ипак, потмула топовска грмљавина релативно близу а и ранија искуства са Србима налагали су опрезност за време ове кратке окупације, за разлику од поступака у Подрињу пре неколико месеци, где се окупатор крваво обрачунао са голоруким становништвом.

Непријатељска пропаганда наговештавала је становништву Београда брзи слом српске војске. Говорило се упорно да је пао Крагујевац, жижга Србије. Онда, да је прекинута веза са Црногорцима, чак и да је пала Косовска Митровица. Премда се повремено чула и у Београду пуцњава топова, што је значило

да је фронт близу, ипак, ко ће знати да ли се још не воде борбе можда и тамо код Митровице одакле се и не чује? Поред других недаћа које носи окупација, „вести“ да је престолонаследник Александар (или принц Ђорђе) убио Пашића, да је краљ Петар отишао ћерки у Русију, или се склонио у Италију, да је убиством Пашића свргнута династија Карађорђевића и тако даље, правиле су још већу пометњу и неизвесност. Нико није могао то да потврди, али никога није било ни да демантује.²²

Овакве вести, вешала по граду, непрекидно пролажење војске на југ и полициски час лако су омогућили пустошење Београда и Београђана од стране окупатора. Тако се општински одбор, према речима једног одборника, „претворио у аустроугарску интендантуру.“ Иако се тај привремени одбор трудио да се реквирирање и одношење врши преко одређених лица односно установа, тражећи и признанице, — јер је генерал Франк обећао да ће се све плаћати, — ништа није помогло. „Они сад стану узимати све што им треба без икаквог писмена од руке. Ни рачун ни признаницу ни реверс ништа нису хтели дати чиме би само признали да су од тога и тога узели то и то. Осу се формална пљачка и по радњама и по магацинима и стовариштима.“²³

Протести код Етапне команде нису помогли. Одборницима који су ишли да протестују, придружио се и лекар америчке мисије доктор Рајен, који се од првог дана окупације ставио нашим привременим властима на расположење за сваковрсну помоћ коју би он могао учинити, а коју је у много чему остварио. Међутим, у Етапној каманди, која се налазила у згради тадашњег Министарства финансија, испод Вазнесенске цркве, није било никаквог успеха. Тамо је један „високи ћелави Бечлија“ објаснио да је то „контрибуција у натури на коју победилац има право.“²⁴ Никакве сумње нема, то се доцније утврдило, да је завојевач кршио међународне ратноправне норме и пљачкао. Да би овај свој посао олакшао а и приметно сопствени траг издат је строг оглас који је упозоравао Београђане да не пљачкају једни

друге! Између осталог у огласу је стајало: „тако који се затече при пљенитби или крађи бит ће кажњен смрћу.“²⁵

Београд је иначе био преплављен огласима, прокламацијама и плакатима. У првим, упућеним „Пучанству Србије и Црне Горе,“ писало је како су те земље већ „подвргнуте владавини праведнога и мудрога господара“ чији ће војници „строго стражити вашу земљу и одано вас заштићивати.“ По улицама, угловима, зидовима Београда излепљене су биле већином мађарски плакати „Eljen a Kiraly! Eljen a Hazza“ (живео краљ, живела домовина). Истакнуте су слике Фрање Јосифа, Виљема II, убијеног Фрање Фердинанда, престолонаследника Карла. Ове слике биле су обично украшене мађарском тробојницом: црвено-бело-зелено. На кући број 95 у Карађорђевој улици биле су, поред осталог, исписане и ове речи: „Hol-vagy Peter“ (Где си Петре?). Испод овог натписа био је нацртан обешен човек а на њему натпис „Beograd,“ и на крају: Na est jol csinnalt a Peter)Но ово си добро урадио Петре). Цртач се и потписао: 1914. 8. 12 Toht Elek Lukos.²⁶

Огласи су, поред лепљења на зидове и ограде, редовно саопштавани и путем добоша. Они се обично завршавали са „бити ће смакнут.“ Ко се од бивших српских војника не пријави да иде у интернацију — „бити ће смакнут“; ко комите и бомбе крије и ко зна где има комита и бомби па то властима не достави — „бити ће смакнут“, и тако редом.²⁷

Други дан по уласку у Београд окупатор је поправио електричну централу. Тако је Београд после дужег времена био поново осветљен. Прорадили су трамваји, али само за окупаторску војску. Међутим, пијаца је опустела. Почело је да нестаје хлеба и других главних намирница; запретила је глад. Цигани, као најсиромашнији, већ су били изишли на улице да моле милостињу. Од отпадака заплењених намирница прављена је чорба и дељена на улици. Тако је почела „добровољна подела хране“ изгладнелом становништву од стране окупатора.²⁸

Ипак, становништво се држало до-

стојанствено, а Швабе су страховале. За то има пуно примера. Један њихов авијатичар пришао је једном малом продавцу колача. Узео је један колач и гурнуо га у уста дечаку и, церекајући се, питао: „Ist kein Cyankali d'rinn?“ (Да нема ту цијанкалија?). Онда је узео други и појео сам. Платио је само овај други колач.²⁹ Неки Влајко, опет „таљигаш и пуки сиромаш“, није хтео да послуша једног аустријског поручника. Овај му је у Макензијевој улици, данас Улица ратних војних инвалида, дао неку цедуљицу да однесе у Општину. „Не могу ја носити ту цедуљицу јер ми образ не дозвољава да вас слушам“... Таљигаш је добио шамар...³⁰ Али, по свој прилици је таљигашев шамар био јачи.

Сачуван је и дијалог једне наше жене из Александрове улице (данас Булевар Револуције). Аустромађарски војници, који су ушли у њен стан питали су је где јој је муж. Војник — одговорила је. Имате ли још кога? — Имам сина и он је војник. Имате ли још неког? — Имам брата и он је војник. Шта сад мислите, ко ће да вас храни? — Мислим што и ја нисам војник...³¹

Ово су драматичне речи, али то није била уметничка драма. Била је то истина једног рата и борбе за слободу.

Иначе, пљачка која се „осула“ вршена је преко одбора или непосредно, дању и ноћу. Сви подаци говоре да је вршена ноћу највише, када се смрћу кажњавало кретање нашег становништва. Аустријанци и Мађари су ово време користили као најпогодније за „контрибуцију у природи“, како је то објаснио чиновник из главног града Монархије. Изговор за обијање је покривен сасвим оправданим и згодним разлозима: траже се мине и комити.³² То су биле две опасне ствари за којима се непрекидно трагало.

Да би се имала јаснија слика о овоме, о крађи и о обијању, треба напоменути да је већина становништва била избегла и да су куће ових остале само закључане. Отступало се у последњем моменту и није било времена да се склопе или понесу вредније ствари, а ни начина да се боље обезбеде. По улицама могле су се видети радње са нео-

безбеђеним, а неке са закованим изложима, али само примитивно, даскама. Па и да је било неко јаче обезбеђење не би помогло јер ако обијање није успевало калаузом ишло је секиром.³³ Када су, на пример, испитујући личне податке код послуге „Париза“ приметили да је један келнер, неки Вујић, по занимању браварски калфа, одмах је употребљен, као кориснији, за обијање путем калауза. Између осталих Вујић је на овај начин отворио и стан др. Маринковића познатог политичара, адвоката Челебовића и других.³⁴

Када је Београд ослобођен, 15 децембра, сачињени су спискови опљачканих радњи, магацина, стоваришта и станова. Ти спискови су веома дуги па се овде не би могли цитирати. У теразиском кварту опљачкано је око 200 зграда а слично је и у другим. За тринаест дана окупације било је приближно 1.300 обијања и пљачки, што износи просечно по стотину обијања и пљачки на дан.³⁵ Ово што се десило тих тринаест дана, изгледа да је превазишло све познате статистике „контрибуције у природи“. Становништво је било у очајању. Иако су Швабе говориле да би Србија била срећна када би и сама ушла у састав Монархије, ипак, лишавање немоћног народа основних средстава за живот, у сенци вешала на Теразијама, имало је управо супротно дејство.

У Првом светском рату и српска војска је била „окупатор“. Она је три месеца раније била заузела Земун и тамо остала неколико дана. Ради упоређења потребно би било знати како се она тамо понашала. Разуме се, ту окупацију требало би да опише супротна страна — непријатељ. У стању смо да наведемо један такав опис из листа *Пестер Лојд*. Писац је Мађар и опис је дат за време окупације Београда. Он гласи: „У Земуну се пре три месеца задржавао непријатељ (Срби) неколико дана. Он је то време умео употребити. Лепим широким улицама дао је нове називе и уопште ревносно се старао да целој вароши да нешто локалног колорита. Трагова о каквој немилој пљачки или обијању и похајри нигде никаквих у целој

в а р о ш и (подвукао — Д.М.). А локални колорит су наши или премазали или сасвим просто згремали са зидова. И тако су постали сасвим безбедни трагови нетражене посете³⁶

Пестер Лојд је био лист нашег огорченог непријатеља чији војници нису остављали ни лешеве на миру. Он, према томе, не би пропустио да каже не само истину, већ би, као што се то обично чини, и додао понешто, увећачао или дао свој нарочити „колорит“. Та мала војска са „дивљег“ Балкана није дакле ни вешала ни пљачкала. То тврди Пестер Лојд. Међутим, када су кроз Београд прошле аустроугарске борачке трупе, и за њима ушле позадинске, један од првих који је кренуо у „контрибуцију у натури“ био је нико други до аустроугарски војни аташе у Београду потпуковник Ото Галинек. Њему је ово било олакшано јер је познавао Београд. Просто је заређао с колима од куће до куће, од посланства до конзулата, где је био, неколико месеци раније, приман као галантни дипломата, — и купио што му се свидело. Београђанима тога времена било је познато да је потпуковник Галинек, пре почетка рата, често одлазио и у фотографски атеље брата нашег познатог сликара Паје Јовановића. У атељеу су били изложени неки Пајини акварели за које се Галинек често интересовао. Сада је, коначно, потпуковник дошао у напуштenu радњу по аквареле и, како се иронично изразио један наш тадањи новинар, „Галинек није био крив што је слике понео бесплатно, јер сопственика није било да му наплати“³⁷

Примера има на претек. Оновремени дневни листови пуни су детаљних података и описа крађа и обијања. Спискови покрадених претстављају читав елаборат криминалног садржаја. Иако је сваки случај личио један на други, било је и по нешто особито. Навешћемо један случај где непријатељски официр није пљачкао (али су то били изузеци). Аустриски капетан Шустер настанио се у кући српског генерала Боже Јанковића. Из осећања поноса и заостатка ритерских традиција он је написао један докуменат — писмо, у коме је иста-

као да му чини част што станује у кући српског генерала, као и то да од ствари неће ништа узети. Капетан је свакако имао разлога да овај поштен однос и нарочито обележи, вероватно због тога што то није био обичај код његових другова. Докуменат је дао чувару стана. Али, за официром је убрзо дошла и његова госпођа. Као практична жена, она је, видевши тепихе и други намештај, укорила мужа што је пожурео са овако несмотреном изјавом, и то писменом. После измене мисли између капетана и капетанице резултат је био у корист жене која није имала ни чин ни пиштољ. Али зато је капетан Шустер пиштољем тражио од чувара да му се врати неугодно писмо... Жена је дакле победила два мушкарца од којих је један био наоружан.³⁸

Када је пао Београд у окупаторске руке, у Пешти и Бечу било је припремљено двадесетак возова за „излетнике“ у Београд. Судећи по напред изнетом примеру, а и по другим случајевима где су практичне госпође биле ближе фронту и одмах упадале са позадинским јединицама, није тешко претпоставити на какав би се посао дали ови „излетници“, да су стигли до Београда.

Треба нагласити да је у саставу окупаторских трупа било и војника Словена: Срба, Хрвата, Чеха, Словака и других који су не ретко показивали своје симпатије према српској борби и одбрани од Аустријанаца и Мађара. Тих поступака, осећања и дела солидарности било је и на фронту и овде, у Београду, у позадини. Занимљив је запис неког таквог војника који је становао у улици краља Милана број 69. На вратима је, када су отишли, остало записано:

Брат на брата ударио
Гроб до гроба направише
Смрт онима свима тамо
Што нас љуто завадише.³⁹

У једној кући на Врачару, један официр Чех, дао је 10 динара, (данас око 2.000 динара) једном дечаку да му препише српску химну. Прекопута скупштинске кафане, испод „Лондона“, један дечак је продавао дуванске кутије са сликом престолонаследника Александра у соколској униформи. Војници,

Чеси, куповали су те кутије са објашњењем: „И ми смо соколи“. На једној кући један војник записао је да тражи свог рођака, кога искрено поздравља. Рођак је био у српској војсци. Било је изјава отвореног незадовољства према Аустроугарској, слободно на улици, у сусретима са нашим грађанима. Код појединаца те симпатије за српску борбу добијале су чудноват карактер. Када су Аустријанци упали у зграду бившег Министарства војног, између осталог нашли су један сандук одликовања ордена за храброст „Милош Обилић“ и избацили га на улицу. Нека деца нашла су та одликовања. Међу онима који су та одликовања узимали, куповали од дечака био је и понеки непријатељски војник словенске народности, који су та одликовања, наравно у погодним тренуцима и сами носили!⁴⁰

С друге стране треба забележити да је велики број оне наше браће по крви и језику био, посебним мерама преваспитања, дубоко заведен и тако деловао на линији Монархије. Један војник, по народности Србин, при повлачењу из Београда, до последњег момента се опирао и најзад је треснуо пушку о калдрму и предао се сузних очију.

За све време ове тринаестодневне окупације Београда цела Шумадија се тресла у непрекидној топовској паљби. Тукла се на целом фронту велика Колубарска битка. Да би олакшали ситуацију на Суворору и Колубари, трупе непријатељске V армије, које су нападале од Београда према југу, водиле су непрекидне и огорчене борбе на положајима Варовница—Космај. Тамо су се тукле и јединице Одбране Београда. Било је тешких губитака и са једне и са друге стране. Окупаторске власти у Београду вршиле су све јачи притисак на становништво. У почетку су почели са озбиљним реформама и да уводе латиницу уместо ћирилице. Међутим касније је то напуштено. Уместо тога купиле су се по кућама секире, пијуци, ашови и лопате па чак и бурад, — очигледно ствари које су негде биле хитније потребне него реформе правописа. Бурад су вероватно ишла за грађење моста на Дунаву, а алат на положаје

које је ваљало утврђивати. Поред тога, тиме се разоружавало становништво. Распитивали су се где је Кумодраж. Тога дана, 9 децембра, примећени су опет наши заробљеници како их спроводе кроз Београд. Спровођали су их Мађари ударајући их кундацима, без обзира на то што је на огласу генерал потписао „да ће се са заробљеницима хумано поступати“. Неки заробљеници су покушали да пруже цедуљице грађанима који су били на улици, али су Мађари — спроводници истргли цедуље и поцепали. Један старац је хтео да приђе неком познатом, али је на старчево лице пао шамар и сусрет је спречен. Тога дана је са песмом продефиловао кроз град, у правцу Космаја, и један мађарски пук. Они који нису певали, псовали су и претили грађанству. Говорили су како ће они да суде Србима. Сутрадан су неки већ били мекши. Један официр из 19 регименте изјавио је „Ми смо лепо ушли, али не знамо како ћемо изаћи одавде.“⁴¹ Мислили су већ и на одлазак.

Већ 11 децембра чула се јаче топовска паљба. Изгледало је да се талас битке креће према Београду а не Крагујевцу, како су непријатељи тврдили. Смедеревским и крагујевачким друмом кретале су се непријатељске колоне. Али, оне нису ишле према фронту. Враћале су се као рањеници. Да се евакуишу, није било довољно возила. Мобилисали су све београдске млекације из околних села, да уместо млека возе рањене војнике јер млекациска кола имају федере. Најпре су их возили кроз Београд споредним улицама дању, а главним ноћу, а касније, када се, куда и како могло. У овој шареној колони од наших млекација и аустромађарских рањеника налазили су се и наши заробљеници, младићи из последње одбране. Било је ту и кола натоварених опремом скинутом са њихових погинулих војника: цокулама, чакширама, шињелима. Становништво је по овоме могло да оцени како коме „иде“. Када су 12 децембра неки аустроугарски официри почели на улици сами себе да ударају песницама у главу, и када је један од њих изјавио „Та ваша Гроцка све нас сахрани“ ситуација је била јасна: Шва-

бе се повлаче а наши долазе. Американац др. Рајен, који је имао непосредни додир и увид у број непријатељских рањеника, већ је био изјавио, дан-два раније, да их је само ту у војној болници, — зграда бивше Војне академије на углу Немањине и Милошеве, — било „тридесетпет стотина“, и да се непрекидно евакуишу преко Саве.⁴²

Иако је сваки дан окупације био црн за Београђане, ипак се посебно издвајао 13 децембар. Тога дана непријатељ се већ нагло повлачио и није могао да гледа како становништво остаје. Требало је, поред пљачке, заробљеника, повести и робље, јер се и на тај начин штетило непокореној Србији. Настала је била права шинтерска хајка на грађане. Наоружане патроле, пешке и на коњима, почеле су сурово и без икаквог обзира да купе по улицама старце, инвалиде, жене и децу и да терају преко моста за Земун. Настао је погром. Било је и покушаја бежања, али је ово мало коме успело. Кукање, преклињање и запомагање дочекивано је корбачем и кундаком. Када човек чита спискове ових несрећника, подухвата га језа иако је то већ даља прошлост. Поред бескрајног низа имена, поглед се радознано зауставља и на занимањима и годинама интернираних. Поред једног имена пише да је свирач, код другог да је таљигах и ређа се: ђурчија, ђак гимназије, болесни војник, ученик основне школе — Душан Маринковић! Овај мали бранилац Београда имао је девет година! И тако редом. Покупљено је око 1.500 у току једног или два дана и потерано у буљуцима према Сави. Била је то зима, месец децембар 1914 године, када је почео крвави пут у интернацију грађана покупљених онако како су се затекли на улицама!⁴³

У свом дневнику, типографски радник Е. Бардун пише: „Који год се нашао на улици, био млад или старац, одмах су га отерали у ропство. Више кола са финим душецима и јастуцима и свиленим јорганима и осталим намештајем које су аустријски официри и војници покрали из богатих кућа, ишле су ка савском пристаништу где су покрадене ствари биле утоваране у шле-

пове и транспортоване за Земун. Многе су радње обили њихови војници“.⁴⁴ У тој колони опљачканих ствари кретала се и убога гомила уловљених београдских душа опкољена „штрафунима“, коњичком жандармеријом окупатора. Из болнице Америчке мисије на западном Врачару потерали су и 50 наших рањеника. Иако је др. Рајен имао званично овлашћење о неповредивости те установе, коју је признала и званична Монархија, протести нису помогли.

У таквој једној групи од 150 отераних жена и девојака нашао се и један млади комита. Он, касније, прича како је једна жена носила и дете на рукама. Успут, према Новом Саду, спроводници су одводили у страну млађе и лепше, а после се враћале рашчупане и уплакане, кукајући и наричући што нису скакале у Саву. Неке су биле једва живе. Посртале су и падале. Један његов друг, ђак другог разреда гимназије, пожалио се стражару да не може да иде. Платио је главом ту своју жалбу: стражар га је пред свима убио из пушке и превалио у јарак крај пута. Младић — комита је успео да побегне, и чак преко Ријеке и Италије да се врати у Србију, а колоне интернираних Београђана продужиле су за концентрационе логоре у Нађмеђеру, Болдогасоњу, Нахасхабу, Капошвару...⁴⁵

Танасије Хаџи-Илић успео је као грчки поданик да се врати, касније, из Болдогасоња. Он у својој изјави, у *Политици* од 11 јуна 1915, прича да је у његовој групи било 2.840 људи. Ишли су пешке до Новог Сада, а онда возом у Болдогасонифалви, где су их стрпали у баракe по 500. Храна мизерна. Пегави тифус. Од 13.000 остало их је 8.300. Просечно је умирало по 80 људи дневно. Мртве су остављали по два-три дана у бараци, па онда наређивали да се износе. Пред баракама стајали су лешеви по неколико дана. Неки мађарски целат у црвеним чакширама, плавој блузи и црвеној капи, тукао је и вешао људе. Ређале су се смрти...⁴⁶

Следећи дан, 14 децембар, био је претпоследњи дан окупације Београда. Битка која се корак по корак приближавала са југа већ је запљуснула и са-

му варош. Топовска и митраљеска палба чуле су се сасвим близу. На Сењаку и Топчидерском Брду распрскавали су се шрапнели. Непријатељске колоне хитно су се повлачиле према мостовима на Сави.⁴⁷ Мост на Дунаву према Панчеву није више био у стању да издржи терет потучене војске. Тамо је саобраћај сасвим обустављен. Према Сави тискала су се са свих страна кола напуњена покућством. Између ових терани су наши и њихови рањеници, стока из околине Београда, и опет успут покупљено робље. Било је неких случајева да су се већ потерани грађани спасавали интернације и не прешавши Саву. Оновремени листови забележили су неколико таквих, дајући томе обично шаљив тон Србинове подвале Шваби. Спасовање од швапско-мађарске интернације вршено је имитацијом глувоће, ћопавости, старости и слично, али је карактеристично да се то редовно завршавало угуривањем стотинарки у руке стражара. И, редовно су то били „виђени“ то јест имућнији грађани. Онима који то нису имали није помогла никаква досетљивост.

Дошао је последњи опроштај окупатора са Београдом, 15 децембар 1914. Палба се чула већ и по улицама. То више није било бекство већ буквално дављење у Сави. Командир једне аустроугарске батерије стајао је у 8 часова тога последњег дана са целом батеријом у Душановој улици и плакао...⁴⁸ Плач се селио из једних очију у друге, из српских у швапске. Шлепови су већ били у пламену. На Сави се већ била загушила силна комора. Чекала је на ред — да се дави. Чамци су били препуни. Неки су скакали у воду и хватали се за ивице чамаца. Била је то средина децембра, али, за бежање није било хладно. Ни у зимској Сави. Примећени су случајеви да су упрегнута кола нагоњена у Саву, у нади да ће препливати. Али, нису одмицали далеко од обале.

Овај исти дан, 15 децембар, био је дан великог одушевљења и радости у Београду. У 9 часова пре подне прве наше јединице, патроле 3 пешадиског пука, дочекане су усклицима и

цвећем. Потом је ушао 2 ескадрон коњице 4 коњичког пука на челу са мајором Докићем, а одмах и сам краљ Петар, бурно поздрављен од становништва. „Свет је буквално љубио и људе и коње њихове, и одело и оружје“. При заокрету из Кнез Михајлове улице у Саборну цркву краљ је са пратњом наишао на групу заосталих аустриских војника, који су још давали отпор. Запрепашћени појавом краљевог аутомобила са свитом одмах су се предали. Из Саборне цркве краљ се одвезао у Двор, где је у самој капији била прострта аустроугарска застава, скинута са Двора. Када је аутомобил прешао преко ње, она је подигнута и однета на степениште, уз сам улаз, тако да је краљ Петар прегазисо преко ње улазећи у Двор.⁴⁹

По уласку наше војске у Београд, групе аустроугарских војника су истериване, или су саме излазиле из београдских кућа и дворишта на предају. Било је више случајева да су жене и деца спроводили заробљенике на одређена места. Синови једног таљигаши из Палилуле, дечаци један четрнаест а други од једанаест година, били су изненађени када се једна група аустриских војника, на Ташмајдану, понудила на предају. Старији се прибрао и командовао — „пушке доле“!. Швабе и Мађари су послушали, а дечаци су, сада наоружани, спровели заробљенике кроз град.⁵⁰ У улици Риге од Фере, једна жена је истрчала са мотком на улицу и стала пред два дојучерашња окупаторска војника. Оружје доле! — викнула је. Ови су се згледали и положили оружје. Жена их је увела у двориште и предала када су се појавили наши војници.⁵¹ Нису више певали марш Радечког нити су претили да ће они отсада судити српском народу. Сада су се њихова интересовања свела на задовољење основних потреба живог бића и на гледање куда их те жене и деца спроводе. У Гробљанској улици предало се једној баби шест изгладнелих Мађара тек шестог дана после ослобођења Београда. Они су мислили да заостану док се њихова војска, чији су официри у то време без капа упадали у Нови Сад, поново не врати.⁵²

Аустроугарска команда је донела кратку вест о напуштању Београда. „Пошто се десно крило наше армије у Србији морало повући указала се стратегиска потреба да се Београд евакуише“.⁵³ Ни наша Врховна команда није била опширнија. Директивом обр. 8219 од 16 децембра 1914, у 17 часова објављено је да је „Заузећем Београда завршен успешно један велики а у исто време величанствени период у нашим операцијама са Аустроугарском“. Овом директивом је наређено да трупе Одбране Београда запоседну исти отсек као што је било и пре напуштања Београда.⁵⁴ Наша дневна штампа била је веома уздржана и сажета у описима повлачења. У то време већи број новинара држао је пушку уместо пера и њоме писао.

Страна штампа више је о овоме писала. Вилијам Шеперд, извештач *Јунајтед Преса*, пише у Њујоршком *Ивнинг сену*: „Пут којим су се Аустријанци повлачили из Србије претставља стазу страха. То је стаза обележена телима погинулих и умрлих, поломљеним колима и приликама поремећене памети, људима који су потпуно полудели услед претрпљеног пораза. Ја сам био са аустријском војском у њеном стрмоглавом повлачењу из Србије. Ја сам видео како се та војска такорећи у току једног дана претворила из стања победничке силе у стање једне немоћне посрћуће дезорганизоване масе људи. После неколико проведених недеља у Белгији и Француској и пошто сам видео немачку војску на бојишту и гледао борбе око Пшемисла, било је то у маленој Србији где сам био сведок најстрашнијих призора рата.“⁵⁵

Крафорд Прајс, дописник *Тајмса*, био је присутан спасавању Аустријанаца и Мађара који су прелазили Саву код Београда. Ево како је он видео ту слику. „Воз за возом спуштао се на реку а понтони су тонули под теретом. Топови су бацани у Саву а војници су се међусобно тукли борећи се за место. Кроз целу ноћ наставило се то панично бежање док 15 децембра ујутро српска артиљерија није потопила неколико понтона. Око 440 кола је остало у ва-

роши већином напуњених пљачком. У официрском дому (данашња зграда до Југословенског драмског позоришта) остала је вечера напола поједена. Бежало се са празним стомацима“.⁵⁶

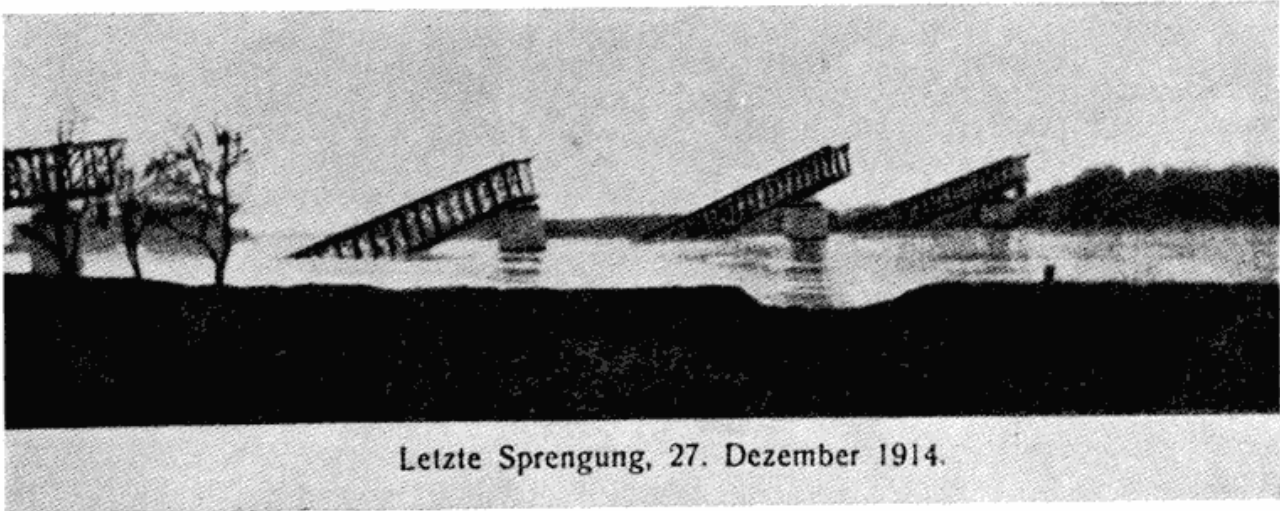
Међу бројним запленим колима које окупатор није успео да пребаци преко Саве запажена је једна колона кола претоварена пакетима пржене кафе, чоколаде, ликера, бонбона, одабраних вина, бисквита, сувог грождја и других деликатеса. На пакетима је била излепљена налепница на којој је писало на немачком „Нашим храбрим војницима — божићни поклон“. Овим одабраним поклонима почастили су се заиста храбри војници — наши Драгачевци, из околине Чачка и Брегалничани.⁵⁷

Било би нормално да се претпостави да се повлачење окупатора из Београда завршило преласком Саве, јер је она заиста била велика препрека коју српска војска у то доба није могла тако лако да пређе. Поред тога, за прелаз није било никаквих припрема, нити каквих знакова, ни изгледа. За војнике од заната било је јасно да би за овакав подухват, после крвавих тридесетодневних борби, требало више времена. Према томе, за аустромађарске трупе није било више никакве стварне опасности када су се домогле леве обале Саве и Дунава. У стварности није било тако. Иако се преласком у Срем непријатељ потпуно ослободио нашег притиска, бежање се продужило чак до Новог Сада. Један очевидац прича како су „у Нови Сад почели стизати официри без капа, без оружја и опреме — престрављени, унезверени, каљави. Друмом и преко поља силна војска без икаква реда. Пукови измешани, батаљони расути, незна се ко је пешак, ко тобџија а ко коњаник. Хусари иду пешке, тобџије јашу артиљериске коње чије исечене штранге ландарају по земљи. Коморе — нигде. У Петроварадину Мађари вешају Србе, тобож шпијуне, или их гоне у горњу Мађарску“.⁵⁸

У Београду, после одушевљеног дочека наших јединица, настало је право сагледавање и лечење тешких рана нанесених овом првом окупацијом. Праву несрећу и прави бол, осетили су се тек

када је прошла наркоза ослободилачког одушевљења. Тешко је дати једну обухватну слику тадањег Београда, визит-карту коју су оставили окупатори, северозападни културтрегери, а затекли ослободиоци. Бичевањем отерани мили

ловановић отровала у свом стану због сарадње са окупатором. Сам себи је одузео живот и један служитељ из Палилуле, који је одвео Аустријанце у кућу једног нашег вишег официра. Топико смо нашли података за наше гра-

Letzte Sprengung, 27. Dezember 1914.

Сл. 1 — Последње рушење 27 децембра 1914 године. (Снимак из књиге: Н. Steinitz, *Ein Jahr Ernteverwertung*, I Teil. Belgrad Gen. gouvernement in Serbien 1917).

и драги, старци, жене, деца, основци. Опустошени, похарани, упропашћени, разбијени станови, огњишта. Однети потребни предмети.⁵⁹

То важи за Београд, али и за његову околину, коју нисмо могли овде да обухватимо. По поднетим списковима интернираних и штети коју је починила непријатељска војска у околини Београда, види се, из оновремених дневних листова и списа, да је све то достигало меру тоталних пустошења. Између осталог листови бележе и да су у Рипњу тридесет Аустријанаца силовали две девојке, које су два дана после тога умрле. Исто тако је прошла једна млада жена, која је после силовања сама себи одузела живот.⁶⁰

Из мера које су наше власти по доласку предузеле види се и то да су издате потернице и за нашим обијачима и лоповима, који су се користили условима окупације и продужили свој занат. Било је и неколико изузетака и сарадње са окупатором. *Политика* од 9 децембра је забележила да се Анка Ми-

ђане. Димитрије Цоков, Бугарин по народности, денунцирао је Савез добровољаца као четнике, ради чега је био ухапшен. Обесио се сам у затвору. Као сарадници окупатора наводе се још: Самуило Вајс, трговачки агент; Виљем Шумахер, индустријалац из Велике Планае; Александар Херцл, трговачки агент и војни лиферант; Голдштајн, дрварски трговац и Вилхелм Герке, трговачки агент. Из овог апсолутно и релативно премаленог броја, па и под-претпоставком да је таквих било и више, — дво-струко или петоструко, види се колико је у оно време био српски народ јединствен у борби против много надмоћнијег завојевача.

Ето, тако је приближно изгледао Београд за време те тринаестодневне окупације. Био је лишен свег способног за борбу и рад становништва, било одласком у нашу војску, или са њом у повлачењу, с једне, или интернацијом у Аустроугарску, с друге стране. Оно што је остало: жене, старци, деца, болесни и инвалиди, достојно су и сто-

јички издржали ову прву окупацију. Никаквим средствима, празном пропагандом, па ни вешалима, непријатељ није могао да придобије наклоност становника овог највећег српског града, у оно време престонице, која је на суво-

земној граници, — као мало који град у историји, увек подносила, али и задавала ударце завојевачима са севера. То ће се потврдити и у другој, трогодишњој окупацији Београда од 1915 до 1918 године.

ДРУГА ОКУПАЦИЈА: ОД 10 ОКТОБРА 1915 ДО 1 НОВЕМБРА 1918 ГОДИНЕ*

После пораза у Србији 1914 године, наступило је прве половине 1915 затишје. Потучене и нове снаге аустроугарске војске реорганизовале су се и припремале, заједно са немачким јединицама, нов напад на Србију, ујесен 1915 године. За разлику од поступка у 1914 години, када је главни напад предузет из Босне, сада су се главне непријатељске снаге, група армија под командом фелдмаршала Макензена, сконцентрисале у Војводини. Београд је био на првом и главном правцу удара. Цео фронт према северу, као и Одбрана Београда ослабљени су одашиљањем снага на нови, источни фронт, према Бугарској.

* За опис овог периода послужила ми је као основна грађа архивски фонд Генералног гувернемана (скр. ФГГ) у Државном архиву НРС. Ова архива, у којој има и штампаних брошура, још није срећена (сигнатура привремена!), а ни коришћена, сем неких изузетака. Понегде, ради упоређења или потврде већ датих чињеница из архивске грађе, поменуо сам и неке податке из наше литературе која се односи на тај период.

У архивском фонду Генералног гувернемана (око 40 кутија архивског формата) има сваковрсне грађе која се односи, на политику, економику, управну власт, санитет, просвету и друго, из окупационог периода у Србији. Акта и брошуре су отворене природе, намењене за ширу јавност, или (овде нарочито коришћене) поверљиве, односно строго поверљиве природе, у којима су окупатори износили своје праве мисли, ставове и податке.

Што се тиче наше литературе, навођене ради упоређења, истиче се да је она већином самоодбранашка, узајамно оптуживачка (Б. Николајевић, Ј. Сјенички, В. Станковић, Максимовић и др.), или писана са великим огорчењем (Лука Лазаревић, Д. М.) против оку-

патора, а ређе смирена и са озбиљнијим покушајима да се окупација прикаже објективно (Јован Миодраговић, др. Славка Михајловић). Треба напоменути и то да су се поједини писци делили и опредељивали, у некој мери, по питањима „хуманости“ Аустријанаца, Мађара, Немаца, Бугара — као окупатора. Божа Николајевић, на пример, каже да су Мађари били „блажи“ док за Аустријанце каже да су били „ситничари и бирократе“. Анонимни писац, иначе аустроугарски војник Д. М. има сасвим супротно мишљење. Он за аустриску окупацију, (генерални гувернер Салис фон Севис, до 1 априла 1916) каже да је била прожета мерама да се „препријече дневне пљачке“, да се „бринуло за господарски напредак земље“, док за мађарски период (барон фон Ремен, надаље скоро до краја) да је то било време „мађарског пашовања“, „дани прогона и пљачке“.

Иако је прошло већ 40 година од тога времена, ни самом аутору ових редова није успело да свуда и до краја остане хладан пред потресним чињеницама нађеним у овој заплени архиви, уз напомену да је полициска архива уништена, а у којој би, нема сумње таквих чињеница било много више.

тобра да се повуче из града на линију Велики Врачар—Дедиње—Баново Брдо, где је требало да дођу појачања, која нису стигла сем нешто артиљерије. Непријатељ је извршио опет напад 9-ог октобра после подне. Дедиње је обавијено димом прелазило из руке у руку. Велики Врачар се одржао. Тек сутрадан, 10 октобра, после ноћних и јутарњих јуриша, вишеструко надмоћна немачка и аустроугарска снага успела је да са ове линије потисне српске трупе према Торлаку. Тек је тада пао цео град у непријатељске руке. Његови последњи и усамљени браниоци, преживели остаци Жандармериског одреда, Сремског добровољачког одреда и комита, давали су последњи очајнички отпор масама искрцане немачке и аустроугарске војске, које су биле притисле све улице порушеног и опустелог града.⁶¹

За ово поновно освајање Београда и даље заузимање Србије аустроугарске трупе нису имале довољно морала. Зато су дошле са Источног, руског фронта и немачке-пруске јединице, које су дотада само знале за победе.⁶² Победиле су и овде, али исто онако као што су се рашчуле српске победе 1914 године, и ова одбрана—пораз 1915 године није заслужила мању пажњу и признање не само савезника већ и самих победилаца.

Београд и његово становништво потпали су под окупацију после најтежих и жестоких борби. То је био не само брањени град већ и престоница и то на граници, престоница која је симболизовала целу Србију и на коју се као ураган сручила осветничка непријатељска сила. То је била варош пуна неборачког становништва, жена, деце, старца, чија се крв лила по београдској калдрми и

Die zerstörte Festung Belgrad.

Сл. 2 — Разрушена тврђава Београд. (Снимак из књиге: Gomol Conrad, *Im Kampf gegen Russland und Serbien*, Leipzig 1916).

Сл. 3 — Погодак код хотела „Москва“. (Снимак из књиге: Н. Steinitz, *Ein Jahr Ernteverwertung, I Teil, Belgrad Gen. gouvernement in Serbien 1917*).

зидовима као и крв њихових храбрих бранилаца, а и нападача.

О последњим часовима слободног Београда и првим сатима окупације наводимо неколико мање познатих записа оних Београђана који су то доживели. „Све се слило као да гром за громом бије а земљотрес потреса земљу... Очајна, пуна бола, обучем капут и викнувши осталима да пођу замном полетим горе потраживши од деде кључ од капије. Он ми га не да говорећи да је доцкан бежати, да останемо, јер ћемо на путу изгинути... Пођем да развалим капију а он ми у том баца кључ. Загрливши га као свој жељени плен повучем бабу и Јоцу и отворивши ка-

пију пођемо са божјом помоћу са војском... Киша од куршума обасипа нас. По улицама се воде борбе. Наши сачекују у попречним улицама непријатеља који са Дунава управним улицама наступа. Јурим ка Славији. Рањеници на све стране“... То је записано 8 октобра 1915 године, а сутра: „Пред подне прође први непријатељски војник. Бол ми раздире душу. Нема већег губитка од губитка отаџбине.“⁶³

Када је један стари професор пошао из опустелог града кући, сусрео је једног комиту који му је одлучно рекао: „Апсолутно нећете моћи ни доћи до куће. Борбе се сада воде по улицама и већ су дошли до Душанове... Ми смо

се бранили, али смо готово сви изгинули“. Па и када је у овом тренутку прошла Кнез Михајловом једна батериска запрега без топа, од уништених руских дугачких топова који су тукли мониторе на Сави и Дунаву, професор је, а слично њему и многи други, кренуо са нашом војском. „Без икаквих ствари... с оклагацијом у руци уместо штапа, крену смо се ми, ја и моје две кћери, око 10 сати преко Чубурског и Мокролушког потока...“⁶⁴

На овај начин се становништво Београда поделило на два дела: на већину која је кренула испред наше војске, са њом или иза ње и — мањи део, око осам до десет хиљада, који је остао у рушевинама града и одмах пао под окупацију. Ево како је те прве моменте окупације видео један аустријски војник учесник:

„Када је ова мала али храбра посада након дводневних бојева подлегла големој надмоћној сили аустро-швапске војске, кренуше читаве руље пијаних војника кроз горући град проваљујући и јавне зграде и музеје, приватне куће и станове грађана, који из страха пред бомбардовањем оставише град и своје домове. Вриједније ствари, које би могли понијети собом, однијеше, док су покућство и остале ствари једноставно поразбијали и запалили. Ако би им се ко од укућана успротивио, без икаквога би га суда једноставно усмртили. Том су приликом многе грађанске и радничке обитељи доведене на просјачки штап, многи од грађана последије тих догађаја није имао где да легне, јер му све однијеше. Многа творничка подuzeћа читаво су уништена, трговине опљачкане, а ни добротворна друштва и друге јавне

Zerstörtes Tabakmonopol.

Сл. 4 — Разрушена зграда монопола дувана. (Снимак из књиге: Н. Steinitz, *Ein Jahr Ernteverwertung*, I Teil, Belgrad Gen. gouvernement in Serbien 1917).

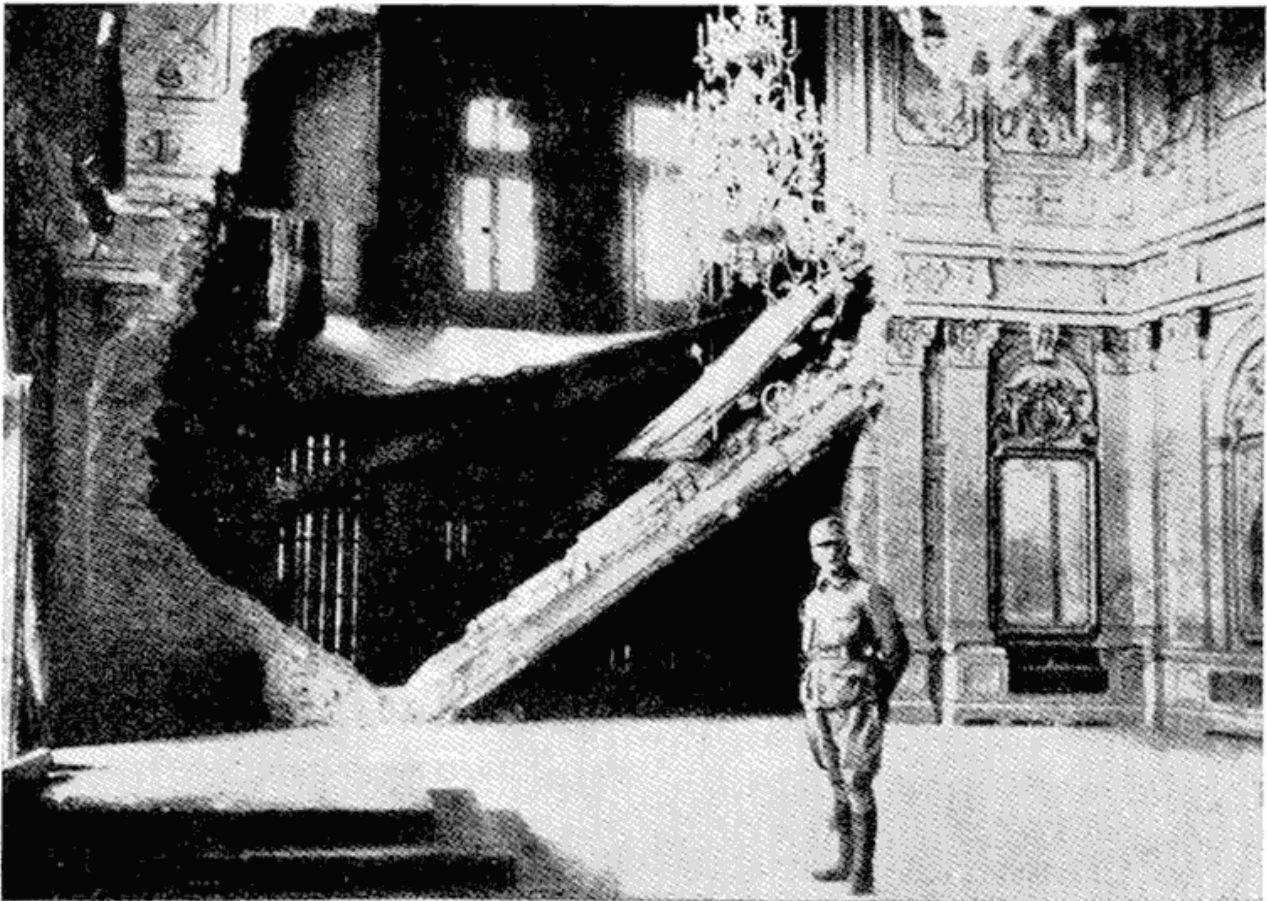
институције нису остале поштеђене. Вањско лице Београда после те провале давало је срамотну сведоџбу аустро-швапском дивљаштву, јер је све вриједније, што није било бомбардовањем или ватром уништено покрађено од војске, којима су часници примјером служили⁶⁵.

Описујући рушевине Народног позоришта, Универзитета и Музеја, исти писац наставља: „Имао сам прилике да се на своје очи уверим, какав је изглед музеја изнутра, и на први поглед морао сам се згражати над толиким дивљаштвом. На подовима лежало је поразбијано разно посуђе из римског доба, на зидовима празни оквири без слика. Проваљени писаћи стол са разбацаним листовима, стаклени ормани за драгоцене предмете опљачкани и разбијени, једном речју: разбијено, уништено

и покрађено све до последњег предмета, а тај је садрени кип српског гуслара Вишњића, који је уз гусле опевао српски устанак против Турака, под Карађорђем, стајао је у кућу једне собице неоштећен, као да има задаћу да опише и опјева барбарство и вандализам аустро-швапске солдатеке на српском народу“⁶⁶.

Једна Београђанка, лекар, овако је видела Београд у првим данима окупације:

„Пред нама се указала слика ужасне пустоши. Све је порушено. Остало је само камење и цигле и дубоке јама од граната. Да би се улица могла прећи, потребно је прескакати преко рушевина и лешева у распадању, који ту леже већ више дана. Нигде живе душе. Једино се мачке и пси вуку по улицама и рушевинама“⁶⁷.

Rönia Peters Thronsaal im Belgrader Konak nach der Beschießung

Сл. 5 — Крунска дворана краља Петра у београдском двору после бомбардовања. (Снимак из књиге: Gomol Konrad, *Im kampf gegen Russland und Serbien*, Leipzig 1916).

Формирање првих органа власти.

У таквом стању извршена је смена власти. Према подацима једног непријатељског извештаја, још у четвртак 7 октобра 1915 године, у време најжешћих борби, кренуло је и особље београдске општине на пут повлачења. На запрежна кола натоварена је сва архива. Како се у овом извештају наводи, београдском одборнику Исидору Николићу остављено је 10.000.— франака за помоћ преосталом становништву. Тамо се наводе и цифре колико је остало намирница за јавну помоћ. У петак, 8 октобра, непрекидно су заседали преостали одборници Исидор Секулић, Димитрије Јанковић, Лука Павичевић, Таса Милојевић и Ђорђе Павловић, и чекали непријатеља. Било је остало и нешто службеника. У суботу, 9 октобра, пред општином су се појавиле непријатељске патроле. А у недељу, 10 октобра, око 10 часова пре подне, дошао је из Команде позадине (Etapen-Kommando) III аустро-угарске армије капетан Ервин фон Егер са још два официра, и од тог тренутка преузима власт општине у Београду. Тада је уствари и цео Београд потпао под непријатељску власт — окупацију.⁶⁸

Пошто се упознао са стањем, капетан Ервин је наредио да се сазове 30—40 грађана и састави један општински одбор. Стари одбор разрешен је дужности, а одређен окупациски. Претседник је постао Коста Поповић. Кметови: Исидор Николић, столар; Димитрије Јанковић, новинар; Лука Павичевић, новинар; а Таса Милојевић одређен је за благајника. Капетан је саопштио основне дужности овог одбора:

— да извршава налоге аустро-угарских власти и њених савезника и да ништа против ових не предузима;

— да штити интересе грађана и града Београда;

— да се брине за сиротињу и становништво које је тренутно остало без средстава.⁶⁹

Није овога пута тражена заклетва већ само часна реч да ће се у свему овако поступати. До 13 октобра именовано

је још 15 одборника (Komiteemitglieder), 28 октобра 4 и 1 децембра још један.

У прво време општина се састојала из следећих одељења: администрација, шеф Димитрије Јанковић; економат, шеф Исидор Николић; благајна, шеф арх. Таса Милојевић; порези, пијаца, гробље, — шеф Лука Павичевић; социјално старање, шеф Милан Драговић и секретар Александар Немањић.

Контрола окупатора почела је постепено да се појачава. На дан 8 новембра 1915 године новоодређени командант среза Београд (Bezirkskommando — Belgrad) мајор Франц, у пратњи свог цивилног комесара фон Ремија (Remy), сазвао је седницу општинског одбора где је дошло до персоналних и организационих промена.

Претседник (Bürgermeister) је постао зубни лекар др Стеван Левај, потпретседник Лука Павичевић, а градски већници (Stadträte) постали су Димитрије Јанковић, Димитрије Ђорђевић и Коста Стајић. Таса Милојевић је постао благајник а секретар Александар Немањић. Претседник је заступао општину пред аустро-угарским властима. Послови Општине почели су да се шире. Комуналне послове је водио Лука Павичевић, економију Стаја Стајић, администрацију Димитрије Јанковић, судство Димитрије Ђорђевић, технички отсек Милан Драговић, благајну и рачуноводство Таса Милојевић, санитет др Ђира Панчић, порезе Александар Немањић, социјално старање Павле Павловић, контролу животних намирница Живојин Димитријевић и градску чистоћу Фриц Шлајснер. Радиле су и комисије за управна, привредна, финансиска, техничка и војна (реквизиција) питања.⁷⁰

Одборници су морали да се јаве у канцеларију претседника свако јутро у 7 часова и тамо добију упутства за рад. Послови су углавном били двојаки — они које је наређивала окупаторска власт и они које су сами општинари предузимали а нису били у супротности са окупацијом.

У прво време окупације Београд је имао око 8000 становника и оно се до краја 1915 године повећало на 15.000, од чега три четвртине није имало средстава

за живот. „Сви улази у службене просторије Општине били су опседнути женама уплаканих очију и изобличених лица са кесама за брашно.“⁷¹

Наравно да цео извештај из кога су ови подаци узети није улазио у то да каже ко је, и зашто проузроковао то стање, већ се приказује са каквим се тешкоћама борила општинска управа, а и то како су окупаторске власти „помогле“ да се ти проблеми некако решавају. Међутим, објашњење за беду у Београду је било ту, једноставно: огроман део залиха запленио је непријатељ за своју војску и окупаторски апарат, привреда је стала, цене скочиле, а новца (плате) није било; храниоци већином отишли са војском и — то је доста.

Општински одбор је вршио и реквизицију са своје стране да би се створиле неке резерве за прехрану становништва. У поменутом извештају (Bericht-I) постоје бројни подаци те реквизиције, али је све то било недовољно за разрушени град и опљачкано становништво. У ово време је помоћ износила 200 грама брашна и 300 грама кромпира за особу — недељно. Отворене су и две јавне кухиње, прва 17 октобра и друга 15 новембра 1915 године, које су делиле бесплатну и јадну храну најсиромашнијим, али не за дуго. Приходи су били мали, а расходи велики. Примера ради наводимо буџет Општине Београда за новембар 1915 године, како се приказује у том извештају.

Укупан приход је био 24.800 круна, и то: од пореза — 11.000, такса — 5.000, гробљанске таксе — 500, пијачне 300, кланица — 6.000, новчане казне — 500, фонд за сиротињу — 1.500. Расход је изгледао овако: плате општинарима — 11.000 круна, дневнице (диурине) — 4.000, канцелариске потребе — 500, осветљење и огрев — 600, дом старца — 2.160, за децу из „Материнског удружења“ — 1.200, за школе (?) и дечје вртове — 1.200, стрводерима — 500, лекарска помоћ градској сиротињи — 300, општинској амбуланти — 100, за гробље — 30, за алат и чишћење улице — 100, за градску сирочад — 600, за издржавање општинске стоке — 200, непредвиђени издаци — 325.⁷²

Основно што одмах пада у очи је то да је половину буџета и више од тога узела општинска управа за себе, за плате, ма да се касније овај однос у буџету и променио, јер је привреда почела како-тако да се развија и приходи повећавају. Ипак, приметно је да су општинари обезбедили у почетном стадијуму, када је било најгоре прво себе.

Скоро истовремено са оснивањем Општине, окупационе војне власти су већ 13 октобра формирале Команду мостобрана (Brückenkopf-kommando).⁷³ Ова мало необична команда обухватала је територију Београда и околине приближно до линије Умка—Авала—Гроцка. У почетку је била чисто војничке природе са задатком да утврђује мостобранску линију за одбрану са југа. У ту сврху је мостобрански простор, управо онај изван града, био подељен на три отсека са седиштима у Жаркову, Бањици и Миријеву. Но постепеним смањивањем војних захтева, — јер се фронт стабилизовао далеко на југу, — организациона структура власти у подручју Београда мењала се више пута. Тако је, убрзо после формирања, Команда мостобрана прикључила себи и Команду града и назвала се Brückenkopf-und Stadtkommando — Belgrad.

У оквиру територије Мостобрана већ 1 новембра 1915 године основан је срез Београд (Bezirkskommando Belgrad—Stadt) који је обухватио све општине, почев са београдском па до границе Мостобрана.⁷⁴ Међутим, овај срез је престао да постоји јула-августа 1916 године и његове функције преузела је Команда мостобрана која је добила ранг и назив окружне команде — (Brückenkopf-und Stadtkommando als Kreiskommando).⁷⁵ Но и ова формација није трајала дуго. Команда мостобрана је престала да постоји 1 септембра 1917 године када је образован београдски округ (Kreiskommando-Belgrad), — на истој територији, с тим што сам Београд добија ранг среза.⁷⁶ Поред овог београдског седишта, односно среза у Београду, постојали су срезови у Жаркову, Бањици и Миријеву. Крупније су промене уследиле још у фебруару 1918 године, када су се оба београдска округа (јужно

од линије Мостобрана постојао је посебан округ Београд-околина) спојила у један — Београдски округ,⁷⁷ 1 октобра 1918 године, када је сам Београд добио назив и ранг округа.⁷⁸

На прелому 1915/16 године, када се завршило повлачење српске војске и када је окупирана приближно једна трећина Србије од стране Аустро-угарске (26.664 km²) и Бугарске, која је окупирала оне друге две трећине, тада Команда позадине III аустроугарске армије прешла из Београда у Чачак, а у Београду, 1 јануара 1916 године, основан „К.и.к. Militär-General-Gouvernement“ — Цесарско-Краљевска главна војна губернија“ краће названа Генерални гувернеман, или само Гувернеман („Гувернман“, „Гуверман“). Први гувернер, фелдмаршал-лајтнант граф Салис фон Севис (Seewis) обратио се Србима крајим прогласом 7 јануара 1916 године.⁷⁹

Поред Гувернемана и Команде мостобрана у Београду је стациониран низ јединица, команди и установа које су ту биле са задатком да спроведу режим окупације. Пре свега треба стално имати у виду да је Београд, за време окупације, увек био велики гарнизон чији се састав мењао, што је само потврдило његов географско-стратегиски положај и у једној оваквој ситуацији. Из једног прилога заповести команданта места може се видети да је Београд, септембра 1917 године, имао око 128 јединица и установа, од чега 38 трупних јединица и то не најмањих формација. Стога не би било далеко од истине ако би се тврдило да је број окупаторских војника, цивила и њихових породица које су се доселиле у Београд износио толико колико и становништво тадањег Београда.⁸⁰ Ако се томе дода да је све јавне зграде, цивилне и војне, као и све боље приватне куће населио окупатор, онда се не треба чудити што је Београд био „сав у знаку аустријанштине.“ Наравно уз ово треба додати да су многе наше куће у граду биле претворене у коњушнице.⁸¹

Окупаторски апарат по својој функцији личио је на огромног полипа који је непрекидно померао своје пипке како би што боље „сисао и испијао крв“ и добра Београда и Србије. Но, да би био

мање узнемираван, више сигуран, он се пре свега ослободио и непрекидно ослобађао непожељних Срба путем затвора, заробљеништва и интернације. Да се то постигне, окупаторске су власти врло грубо и нехумано поступале са заробљеницима и интернирцима како би их свим уништили. Има пуно несумњивих доказа да при овоме није била у питању само освета већ планска намера да се искорени један мали и храбар народ.

И з б е г л и ц е

Док су се у Београду почеле формирати прве окупаторске институције власти, и док је оно београдско становништво које је прво пало под окупацију већ гладовало, било на „слободи“, било у затворима или у интернацији, одиграла се добрим делом и трагедија оних избеглица из Београда који су, пошавши са нашом војском, сустигнути и прстигнути непријатељским трупама. Из ниже наведених цитата непријатељске и неутралне штампе, које је донео *Ратни дневник* 1915, може се сасвим приближно створити јасна, чак и верна слика повлачења нашег народа, а међу овим и већине београдског становништва које је пошло да дели судбину своје војске која га је тако јуначки бранила.

Тако *Фосише Цајтунг* од 20. XI. 1915 наводи: „Све до Западне Мораве бежало је становништво из северне Србије. Оставили су своје куће, узевши само најпотребније, и побегли догде да опет падну непријатељу у руке. И тек је овде њихова беда била потпуна. Штетети непријатељско становништво значило би штетити своје људе. Зато становници морају напоље из кућа... Ту у малом простору збило се њих 20—30, једно уз друго, једно преко другог, старац, болесна жена, болесно дете. Ужасан задах и крајња беда. То су породице из Београда... Напољу по путу стоје редови кола. А они стоје, чуче и мрзну се око ватре која светлуцне, па се опет утаси. Срце вам се стеже гледајући али помоћи нема. Све што је у земљи, све је за војску.“

„Људе до 50 година купимо и терамо. Често и дечаке до 14 година. Марширају

Deforierung ungarischer Feldgendarmen im Hofe des Konats in Belgrad.

Сл. 6 — Одликовање мађарске пољске жандармерије у дворишту Двора у Београду. (Снимак из чланка: *Unteilbar und untrennbar, Die Geschichte des Grossen Weltkrieges, Band I, Wien 1917*).

у колонама, колонама без краја, на стотине, на хиљаде, према северу. С обе стране око њих су улани који их терају с копљем у рвци. У селима унаоколо истрчавају жене и старци кад наиђу ове поворке... Док једна жена познавши свога мужа не истрча, и пође за поворком плачући, вриштећи... трча док не изнеможе, стропошта се и она оста на путу лежећи. Видео сам читаве гомиле жена које трче за заробљеницима; трче, застају и опет трче... Колико их пута улани одгањају као што се тера досадно псето које се надâ за човеком и неће да изостане маколико га били камењем, и батином... Јадници иду ка северу... Али колико ће их стићи донде? Ја сам их видео многе где леже по путу.“

Берлинер Тагеблат, од 21 октобра 1915 године, тврди да у борбама из заседа учествује све становништво које

је у повлачењу. Исто тврде Локал Анцајгер и Франкфуртер Цајтунг. Ноје Фраје Пресе вели да је тактика српска да оставе што поседнутију позадину како би она ометала напредовање непријатеља; јавља како сваки час доводе „жене с пушком о рамену, онако како су их затекли кад су нападале нашу (аустро-угарску) војску. Ове жене су дрске и не боје се смрти која им је уосталом извесна.“

Франкфуртер Цајтунг од 23 октобра 1915 пише: „Борбе овде у Србији имају сад карактер најдивљије борбе народа у којој учествују и старци и жене и деца“. А Ноје Фраје Пресе од истог дана пише: „То је борба каква се водила само у прастаро доба. Не остаје ни камен на камену. Уништава се све“.

Ноје Фраје Пресе од 12 децембра... „Бегунци немају ништа да једу, без оде-

ла су. Почињу да се враћају очајнички у сусрет нападачу. Али Немци, Аустријанци и Мађари заповедају: Стој! Сметаш ми на путу, у страну са пута! Онда треба заменити теглећу марву која је попадала. Рат пре свега, и реквизирају се волови бегунаца за аустријске и немачке колоне. И јадни сељаци и сељанке остају са претовареним колима у блату. Ево већ нагазисмо на четвртог, на једног човека риђе браде. Лежи ничице раширених руку, лице окренуто навише, брада се заједрила. Један младић лежи поред њега у јарку... Сусрећемо једну жену с дететом на леђима. Црномањаста, поцепана као Циганка, танка сукња лепрша на ветру. Хита јуначки уз брег отворених уста. Беле јој се зуби и дах јој се пуши“.

Фосише Цајтунг од 25 децембра...: „У јарковима крај друма и по пољима видео сам ту и тамо где леже мртви људи у српском сељачком оделу. Да ли су ти људи погинули или су били после убијени, или су се можда смрзли? Свакако, морали су већ дуго времена лежати, јер су већ били јако нагрђени од јата гавранова“.

Бернер Тагевагт од 22 фебруара 1917, под насловом „Пресуде у Србији“, износи чланак из *Ди Шаубине* (Шарлотенбург) у свесци за јануар 1917... „Хиљаде невиних стараца, младића, жена, у часовима највеће туге за својима који су отишли за српском војском, у данима највеће оскудице, зиме и очајања, стрељано је, повешано или убијено револвером или кундаком првог непријатеља који је на њих наишао. Те злочине не може оправдати никаква војна нужда“.

Журнал де Женев од 23 новембра 1915 године доноси опис свог дописника из Београда. Давши прво скицу наших заробљеника у пролазу кроз Београд, наставља... „Међутим, улица се напуни једном шареном масом. Пред жалосном поворком жена, деце и стараца чета немачких драгона са копљем у руци. Све је испод 15 година или изнад 60... Матере носе децу на леђима, а они који су нешто старији узели се под руке, и чаврљају у тишини о необичном изгледу града. Један дечко од 10 година,

сиромаш носећи још млађу сестру што му се обесила око врата, тек што није замро. Мати му се окреће и соколи га са неколико речи у свом музикалном језику за који веле да је међу словенским језицима најлепши... Поворка нема краја. Коњаници који је терају заустављају се сваки час да причекају оне који не могу да стигну. На крају поворке један немачки драгон сјахује с коња и узима за руку неку девојчицу која плаче и јеца очајно. Њене слабе ножице не могу више да је носе... На тргу пред хотел „Москвом“ управо је обешен један шпијун, још виси на вешалима, са глазом замотаном у бело платно и са таблом на прсима где пише: „Издао наше позиције непријатељу“.

Наше избеглице су, пратећи нашу војску „убрзо почеле да малаксавају; падало се у снег, војници су их дизали, носили до првих кућа — колиба и ту их остављали. Многи су успут умирали од мрза и изнурености“.⁸²

Избеглице су спровођене у групама према северу. Већина је дотерана у Београд и ту разврставана на оне који су пуштени кућама и оне који су настављали пут у интернацију или заробљеништво. Ево како један очевидац описује те избеглице видевши их у Београду крајем децембра 1915 године:

„У дворишту полицијском, кроз прозор, видело се како ћесареви корпорали и фелдвобели површују наше сироте избеглице, који су у буљуцима пристизали посведневно чак из Подгорице и Сан Ђованија ди Медиа. Изглед тих људи, изнурених, одрпаних и узверених, са наћикалим брадама и замршеном косом, будио је утисак живих лешева. Они су ме испуњавали већом грозом од оне коју сам осећао гледајући истинске лешеве после битке на Куманову и Мачковом Камену“.⁸³

Заробљеници, интернирци

Но пре, свега, питање заробљеника, интернираца, затвореника и конфинираних, теме су за себе. Ни у овом раду није могуће засада да се нешто посебно документовано каже о београдском ста-

новништву лишеном слободе, јер статистика у том правцу није сређена, а питање је да ли ће икада и бити. Окупатор се иначе старао да се трагови у том правцу што више униште док је, с друге стране, и микронске услуге које је „учинио“ београдској сиротињи преувеличивао.

Дописник листа *Журнал де Женев*, 23 новембра 1915 године, који се тада налазио у Београду, бележи: „Једна колона српских заробљеника пролази овај час кроз Београд. Тамна лица, напрегнута, већина их рањена, сви смеђи, са црвеним јакама. Чисто вас задивљава лепота расе. Мишљење аустријских официра једногласно је: Срби су војници и поштовања достојни хероји“. Али кад су прешли Саву све се свршавало и свршило друкчије: признати хероји су догучени или помрли од болести и глади у логорима Монархије.

Да је тамо храна била никаква, да је поступак био груб до крајности није

спорно, али је мање познато то да је дух тих наших људи био увек на висини. Сведочанстава о томе има доста и у самој архиви. Тако, један заробљеник пише. „Преболео сам две опасне болести, сад болујем од силне чежње и жеље да дођем тамо, да се дочепам пушке и да будем неумољив и без срца према овим, „културним“. У једном другом писму један подофицир из Београда пише 26 јула 1916 из Болдогасонија команданту логора. „Малаксао сам од тешког рада и глади јер не добијамо ништа друго већ само кромпир посан, замућен са мало брашна, без масти и без меса, тако исто и пасуљ посан и ништа друго“, и даље: „Ципеле су ми сасвим исцепане и немам шта да обујем. Исто тако има још три војника сасвим су боси а газда неће да даде обућу и тера нас да радимо боси“. Један официр, заробљеник, из Ашаха пише у Београд својој жени: „Ти о политици и садашњој ситуацији немаш појма, нити уопште ко тамо може

Сл. 7 — Заробљени српски војници. (Снимак из чланка: *Unteilbar und untrennbar, Die Geschichte des Grossen Weltkrieges, Band I, Wien 1917*).

да има читајући *Београдске новине*. И, мало даље наставља. „Нека знају те вуцибатине да званична Србија још постоји и то већа, моћнија и силнија него што је била пре рата. Политика се не води на годину већ на педесет и стотину унапред“.

Огорчен због забране ћирилице један заробљеник, из Галиције, пише у Београд 29 новембра 1917 године, између осталог и ово. „Маро, да ми пишеш српски јер сам ја Србин, па нека дође ма која држава у Србију, ја сам Србин и као Србин ћу да умрем; ако ми српски не пишеш, немој да ми пишеш више“.⁸⁴

Овакве и сличне карте нису, наравно, никада стигле пошљаоцима, а вероватно се ни они који су их писали кући нису вратили.⁸⁵ Важно сведочанство о животу у логорима оставио је један аустријски инспектор логора који је, по обиласку логора у Маутхаузену, навео у свом извештају да је тамо „помрло око 8.000 људи а од тих ваљда 2/3 живо покопано. Људи су били исцрпљени, без неге, лекова, одела, покривача, на цичи зими, те су се смрзавали, па би се у ђубре увлачили да избегну зиму, и тамо би их други дан укочене нашли. Склоништа су имали без врата, на земљи су морали спавати; болест, зима и глад их је немилеце таманила. За храну су добивали усољену рибу. И овакве какви су били, бедни, измрзли, болесни, отсечених руку и ногу, тукли су их још кундацима аустромађарски стражари“.⁸⁶

Српском црвеном крсту у Женеви пише један наш заробљеник из Болдогасонија 10 септембра 1918 године: „Поштовани господине Перо, молим Вас да обавестите комисије за заштиту ратних заробљеника у Берну да нас овде много у затворима тучу и мучу јер јавно не смеду... а који би се тужио, јао тешко њему од њих. Одмах би га стрпали у затвор и мучили га горко и шибали би га по голом корбачем“.⁸⁷

У самом Београду било је неколико мањих заробљеничких логора, у којима је било руских а касније и италијанских заробљеника. У једној заповести Команде места упозорава се „да се заробљеници не терају на рад недељом јер сви имају само по један пар веша“.⁸⁸

Иначе, поступак је био тако груб да су бекства била врло честа што се види по бројним потерницама. Сваки део заробљеничке одеће био је обележен кројем, бојом, бројевима и тракама. Терање на рад било је интензивно и систематско. У случају да је заробљеник одбио да ради „хапшен“ је и одмах извођен пред ратни суд. Ако би то учинила група — стрељало се на лицу места.⁸⁹

Разуме се да у овако тешким условима није било тешко спроводити и друге мере којима се окупаторска сила служила. Међу измученим и изнуреним заробљеницима врбовани су шпијуни. У једном наређењу за ову сврху допушта се да шпијунирање буде „за новац или добром вољом“, а наглашено је да ће ови врбовани „послужити и за непријатељско иностранство за будуће мирно доба“,⁹⁰ за каснију „пету колону“.

Како су опет Срби поступали са аустроугарским заробљеницима види се из овог непријатељског строго поверљивог документа (према извештају једног Аустријанца који је живео у Нишу као „трговачки саветник“):

„У Нишу је било око 40.000 аустроугарских заробљеника — пише у том извештају — који су, с обзиром на тешке услове, после повлачења аустроугарских трупа из Србије, врло добро третирани и добро храњени. Тек почетком 1915, када су *Српске новине* пренеле вест да се са српским заробљеницима у Аустроугарској лоше поступа, био је поступак и према аустроугарским заробљеницима гори. Није се више добијао цео хлеб већ половина. Забрањен је слободан излаз у варош. Официри су постепено посебно смештени и могли су у парку старе турске касарне да се шетају и чак су тамо играли тенис. Командант аустроугарског заробљеничког логора био је српски пуковник Поповић који је био образован човек и заузимао се за заробљенике“.⁹¹

У Београду се заробљеничко питање није особито истицало. Тај проблем је био актуелнији у почетку. После су за Београђане дошле и друге, горе невоље, — интернирци и таоци, а то је било нешто сасвим друкчије. Њихове судбине су биле Београђанима ближе и свако-

In Nis waren ungefähr 40.000 österr. Kriegsgefangene, die abgesehen von der gedrängten Unterkunft nach den Rückzuge der k.u.k. Truppen aus Serbien sehr gut behandelt und gut verpflegt wurden. Erst Anfangs 1915 als die serbischen Zeitungen die Nachricht verbreiteten, dass die serbischen Kriegsgefangenen in Österreich schlecht behandelt werden, wurde die Behandlung der österreichischen Kriegsgefangener schlechter. Sie bekamen von da an nicht mehr einen ganzen Wecken Brot, sondern bloss die Hälfte pro Kopf. Auch stellte man den bisher gestatteten freien Ausgang in der Stadt ein. Die k.u.k. Offiziere waren mässig, aber separat untergebracht, konnten im Garten der alten türkischen Kaserne herumgehen und spielten dort sogar Tennis.

Сл. 8 — Факсимил строго поверљивог извештаја о поступку према заробљеним аустроугарским официрима и војницима, у Нишу. (Из државног архива НРС, фонд Генералног гувернемана).

дневније, јер су обухватале и мушко и женско, и старо и младо, како данас тако и сутра. Ако се интернирање није вршило овде, вршило се онде, ако се уопште није интернирало, онда се чекало на интернацију. Она је била некако шира и „људскија“, јер није много бирала. „И тако док су поједине руље војника пљачкале, робиле и убијале — јаке војничке опходње, жандармерија и редарство, уместо да заштити мирно грађанство од насиља подивљалих војника, пролазиле су кроз град и хватале голоруке грађане, које су у групама тјерале у тврђаву, да их касније интернирају у Мађарску“.⁹² Овим групама придруживане су и оне које су се враћале из избеглиштва.

Берлинер Тагеблат од 28 новембра 1915 године признаје да се цивилно становништво „у масама хвата и интернира у логоре“, а као објашњење наводи да су то српски војници обучени у сељачка одела. Али *Ноје Фраје Пресе* за исту ситуацију пише „Није могуће да су ове бледе дечаке од 12—14 година Србци хтели да уврсте у војску“.

Интернирања из Београда, као и из унутрашњости, вршена су у развојно време, на разне начине и из разних узрока. Једанпут се нашло оружје, другипут се крила летина, неко је агитовао против окупатора, појављивале су се близу Београда и комите, или је била потребна негде радна снага. Ово последње је било чест и озбиљан разлог, при чему је, обично, интернирано већином градско становништво, као мање потребно за привреду у Србији. Узрок и време одређивали су начин интернације: — појединачно, или у групама, или масовно — »Grosse Internierungen«. О оном масовном интернирању из 1915 године већ је нешто речено. Разлог је био освета и „обезбеђење“ позадине њиховог фронта. У следећој години масовно интернирање је вршено када је Румунија ступила у рат против Централних сила, јер је то изазвало одређено расположење у Србији, али још више и зато што су њихове снаге на том фронту тражиле радну снагу за радове у својој позадини. Према њиховим подацима тада је интернирано 16.557 лица од чега 1886 из

Београда и 1227 из његове шире околине.⁹³ У вези с овом интернацијом командант среза Жарково известио је почетком пролећа 1917 да су „услед масовног интернирања престали сви пољски радови“.⁹⁴

У 1917 години масовна интернација је вршена услед Топличког устанка. Коначно, пред крај рата 1918 године извршено је масовно интернирање људи да би се обезбедило повлачење потучене аустроугарске и немачке војске, а и да се омогући одвлачење велике пљачке.

Поред свега београдско становништво свакодневно је осећало још и кулук. За сваковрсне радове: утовар-истовар, оправку путева, пољопривредне и фабричке радове, чишћење улица, копање ровова — одређивани су на краће или дуже време грађани оба пола скоро свих година, током целе окупације.

Економске прилике

Прву економску санкцију осетили су Београђани када је смањена вредност динара на пола круне. Ова мера је одмах погодила градско становништво. Сељаци нису поштовали овакву вредност круне. Они су чак више волели да примају наше динаре без обзира на вредност коју му је одредио окупатор. Ова појава је карактеристична за све време окупације и служи као поуздан доказ вере у победу наших савезника и наше српске војске. Међутим, оно што је битно, треба нагласити да су цене не само биле несразмерно високе — у слободној продаји, и несразмерно ниске — у обавезном откупу, већ да су се оне често мењале на штету наших људи а у корист окупатора.⁹⁵

Података о ценама у оно време има

Maiskolben-„Berg“ im Hofe der Futtermittelfabrik der Ernte-Verwertungs-Zentrale in Belgrad

Сл. 9 — Брдо кукуруза у дворишту фабрике сточне хране Централe за прераду жетве у Београду. (Снимак из књиге: Н. Steinitz, *Ein Jahr Ernteverwertung*, I Teil, Belgrad Gen. gouvernement in Serbien 1917).

прилично. Један општи поглед може да буде довољан за констатацију да су се подаци о ценама знатно разликовали, према томе ко их је писао. Тако на пример у званичном извештају Општине може се видети да је продајна цена шећера у 1916 години била, 1,60 круна, док за исто доба имамо другу белешку да је шећер тада стајао 5—8 круна, у 1917 години 15—18 круна, марта 1918 године коштао је 18—20, а септембра исте године, пред крај окупације 24—30 круна. Опет по оном званичном извештају цене пшеничном брашну су се кретале од пола до 2 круне (најбоље), а по другим подацима, незваничним, брашно је стајало 1917 године 4—7 круна, дакле више него двоструко. На сличан начин се кретала и цена говеђег меса, која је, по званичном курсу, стајала у 1916 години д 2,40—3,70 круна, а по незваничном, односно црном, била 1916 године 3,70, 1917 године 6 круна, а 1918 године и до 8 круна за један килограм.⁹⁶

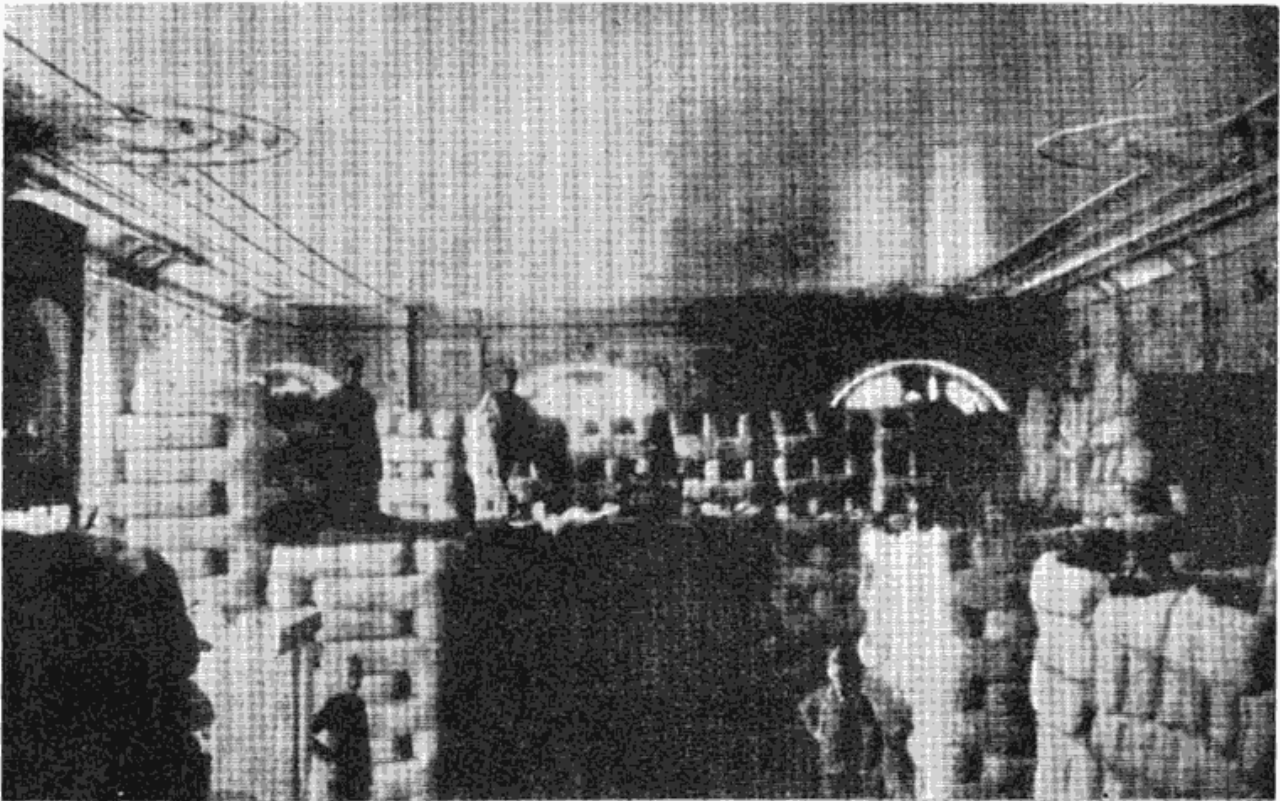
Уз ово планско и систематско исцрпљивање, навелико и непрекидно, од кога је градско становништво трпело посредно али најосетније, било је и повремених генералних препада и отимања, особито у почетку и крајем окупације, на предмете којима је располагало градско становништво, особито Београд. Тако је, поред оног првог великог узимања при уласку у Београд, забележено да је у времену од 9 до 12 децембра 1915 године у Београду вршена „велика реквизиција“. „Данас су зашли по приватним кућама да одузму предмете од месинга и бакра. Скидају окове са ормана, браве са врата и прозора, а пре два дана однели су и звона са Вазнесенске цркве и бакарни кров са звонаре. Данас је читав транспорт кола упућен преко понтона за Земун са посућем, бакрачима, тепсијама, бравама, од чега ће се правити муниција. Заплењене су и велике количине кожа, а од јутрос узимају по кућама вуну из душека и јастука остављајући по један душек на две особе“, — бележи очевидац, једна жена-лекар.⁹⁷ За исте дане професор Јован Миодраговић записује: „Ових дана су сваког дана ишли улицама од куће до куће и вршили „рекви-

зицију“ и колима носили ствари особито из оних станова где није било никога. Из куће нашег комшије Бодија, бившег конзула нашега, однели су све, па напоследку поскидаше и прозоре“.⁹⁸

Београдске новине од 25 марта 1916 године доносе вест о предаји предмета „од алуминијума, антимиона, олова, хрома, феролима, миједи, месинга, молибдена, феромолибдена, никла, фероникла, црвеног месинга, фанадија, волфрама, фероволфрама“. Међутим да се не би наш неуки свет изговарао да не зна шта је шта и од чега је што, следећи велики препад био је друкчије објашњен. Нису се употребљавали стручни називи метала и легура. Шеф аустроугарског генералштаба је расписом именовао предмете које је тражио „за ратне циљеве и то: бакарну жицу, кухињско посуђе (тада је већина посуђа била од бакра — прим. Д.М.) лаворе, закачке и вешалице за одело, прибор за пушење, вазе за цвеће, звона, прапорце, тасове, табле са грбова, све врсте украса (дугмета, ланчићи, . . .), табле и таблице за рекламе и обавештења, грбове, натписе за врата и собе, плочице за имена, плехове за облагање углова на кућама, прибор за ложење ватре, све врсте штангли и дршки за чивилуке, завесе и убрусе, прстење чак и ако је од легуре, и све што је од месинга, бронзе, новог сребра, никелина, алпака, аргентана, киносребра, пакфона, и тако даље . . .“.

Треба се мало зауставити и замислити слику Београда, и не само овог града, него и села, како су изгледале његове куће и намештај када је све ово покупљено и однесено. Било је то враћање не за неку деценију, већ и за столећа уназад, што се касније није никада могло надокнадити. И овде треба тражити узроке не само за ондашњи већ добрим делом и за данашњи изглед старог Београда и имовинску ситуацију његових староседелаца.

Потврда о пљачки има довољно. Бернер *Tagewacht* од 22 фебруара 1917 године наводи следеће: „Да осиромашење буде потпуно, војном реквизицијом су покупљене од трговаца, занатлија и приватних последње резерве хране, робе, алата, а затим сви предмети од

Im Zentralmagazin der Ernte-Verwertungs-Zentrale in Belgrad
(Abteil im Hotel Bristol)

Сл. 10 — У централном магацину Централе за прераду жетве у Београду, одељак у хотелу „Бристол“. (Снимак из књиге: Н. Steinitz, *Ein Jahr Ernteverwertung*, I Teil, Belgrad Gen. gouvernement in Serbien 1917).

вуне, бакра и других метала. Принудни курс српској монети са 50% имао је исти циљ“. У *Београдским новинама* од 14 фебруара 1917 стоји: „У неким кућама само су потпуно нејака деца или сасвим престареле особе које апсолутно нису у стању да обавесте пописивача ни о именима чланова те породице, акамоли о њеном имовном стању или ма о каквим приходима исте“. Интернирање људи и пљачкање кућних предмета погодило је нарочито градско становништво, особито Београд. Чиновничке, трговачке, занатлиске и радничке породице остале су скоро без икаквих средстава за живот. И *Пестер Лојд* од 18 фебруара 1917 тврди „да је стање у градовима (у Србији) управо очајно“ и да је „село сразмерно мање патило него варош“. Тек пошто је успостављена веза између Србије и неутралних земаља, Српски црвени крст је успео да

новчаним пошиљкама ублажи ову беду. Но пошиљке су остајале често недељама у фијокама Гувернемана у Београду, због контроле пореза која се на њих плаћала.

Ово изразито државно узимање, организовано са највишег места, пратио је други, пол услужбени начин који су практиковале поједине институције, на своју руку и за своје потребе. Већ према томе каква је установа била у питању, подешен је и начин пљачке. Тако је један универзитет из Немачке (Halle-Wittenberg) чији је почасни доктор био сам Макензен, тражио једним писмом, које је ректор лично упутио Макензену, да му се пошаљу комплети наших дневних листова који су излазили у Србији, односно Београду почетком двадесетог века и то: *Самоуправу*, *Пијемонт*, *Политику*, *Одјек* и друге. Ректор је нагласио да се ти комплети нађу или одузму

Der Rektor
der vereinigten Friedrichs-Universität
Halle-Wittenberg.

Halle (Saale), den 30. November 1916.
In der Universitäts-Druckerei 10. Formel 6475.

nr. 1402.

Der Rektor der hier. Universität hatte Sr. Exzellenz den Herrn Generalfeldmarschall v. Mackensen gebeten, der Königl. Universität Halle-Wittenberg für ihre speziell Literatur Oesterreich-Ungarns und der Balkanländer sammelnde Universitäts-Bibliothek die Überweisung ganzer Jahrgänge bekannter serbischer Zeitungen von 1913 bis zur Okkupation zu vermitteln. Exzellenz von Mackensen hat am 10. November d. Js. aus dem Hauptquartier geantwortet, es seien nur einzelne Nummern serbischer Zeitungen, nicht ganze Jahrgänge gefunden worden.

Da der fragmentarische Zustand der Sammlung ihren bisherigen Wert nur erhöht, richtet der unterzeichnete Rektor an das k.u.k. Militär-General-Gouvernement die ganz ergebene Bitte, was von Einzelnummern gefunden worden ist, durch Überweisung an unsere Universität vor dem Untergange zu retten. Transport- und Verpackungsspesen zu tragen ist die Universität bereit.

An
das k. und k. Militär-General-
Gouvernement

B e l g r a d

Сл. 11 — Ректор университета Хале-Витенберг тражи преко Макензена комплете српских новина. (Из државног архива НРС, фонд Генералног гувернемана).

(entnehmen) и пошаљу ради комплетирања њихове библиотеке. Окружна команда у Београду је на ово одговорила да то одобрава, уз напомену да она, и без нарочитог тражења, то редовно чини сваког месеца, шаљући заплене таквих ствари.⁹⁹ Зато ми немамо нашу стару књигу, или стару дневну штампу, која може и данас да се нађе у Немачкој, Аустрији или Бугарској.

Друге су институције тражиле уметничке предмете за попуну својих збирки. На овај начин су опљачкани наши музеји, лабораторије, библиотеке, позоришта, већином из Београда. Несрећа је била потпуна и због тога што се није посебно, на неком скривеном месту ван тих зграда, чувао дупликат евиденције о својини, како би се после рата с правом поставило питање реституције. Ствари су се одвијале једноставније: непријатељ је покупио наша добра, а документацију, уколико се затекла на лицу места, уништио, или понео са собом.

У овакву врсту одузимања треба урачунати и она која су вршиле поједине јединице. Нека за потврду послуже два примера које су починиле немачке- пруске јединице. Београд су заузеле заједнички аустроугарске и немачке трупе. У почетку су обе војске држале углавном онај део Београда који су саме заузеле. Тако су Немци држали савску, а Аустријанци и Мађари дунавску страну. Убрзо је цео Београд потпао под аустроугарску окупацију, а немачке трупе су држале само главне пруге, ради чега су и у Београду имали своје органе. Када су се Пруси селили из Болнице на Западном Врачару оставили су за собом пустош. „У зградама смо затекли само голе зидове и широм отворена врата. Купатила су демонтирана, кваке и браве са прозора и врата поскидане су, електрични уређаји однети, чак су и сви ексери повађени из зидова. Свуда по поду налази се ђубре и измет“. На сличан начин однете су и камене степенице и балустраде од зеленог мермера испред зграде Народног позоришта.¹⁰⁰

Но овај податак потиче из наших извора. Али и окупаторски командант

среза Жарково истог је мишљења. У свом извештају бр. 19, од 5 марта 1917, он се жали што Жарково, тојест, простор око пруге коју држе њихови савезници Немци, потпада под немачку „пролазну зону“, јер су „Немачки војници покупили све животне намирнице, запрежну и стоку за клање, месинг и бакар“, те се тек у том документу објашњава, зашто Аустријанци и Мађари „нису ништа нашли од намирница ни за дневне потребе“ кад су дошли у тај крај. Но кад се село мало опоравило, овај командант је и сам успео да реквизира „све пољопривредне производе — пшеницу, јечам, зоб, кукуруз, сено, сламу, вуну, кожу, а онда месинг и бакар“, колико је још било остало.¹⁰¹

Али пре него што би приступили грубом одузимању на било који начин, окупаторске су власти низом претходних мера омогућиле „легално“ узимање онога што им је било нужно. Између осталог био је заведен систем карата за све важније намирнице. Докле је ово ишло нека послужи за пример да су 1 септембра 1918 године, дакле пред сам крај рата и напуштање наше земље, да би покупили све плодове, издали наређење којим се „заплењује сав производ од вишања, трешања, кајсија, бресака, шљива, сувих шљива, крушака, јабука свежих и сувих, ораха и лешника“.¹⁰² С друге стране у граду су „свим средствима принуде“ терали на разна плаћања и дажбине, присећајући се да забележе како ће тај поступак „имати рђаве последице за развитак трговине после рата“ и да је „питање да ли ће садање користи бити у сразмери са каснијом штетом, када односи буду имали правнији карактер.“¹⁰³

Међутим ово није све ни приближно. Растерећење Београђана од преостале имовине препуштено је још и трећем, да тако кажемо, приватном начину реквизиције. Окупаторски официри, подофицири, војници, чиновници и њихове породице, нису непосредно осећали добит коју смо донекле приказали: сав је плен ишао некуда, незнано где. Зато су они, будући похваљивани за ревносно узимање на она прва два начина, узимали непосредно и за себе, не чека-

K. u. k. Mil. Gen. Gouvernement in Serbien.

Abschrift.

Reservat
 Militär Generalgouvernement Befehl № 2
 Belgrad, am 11. März 1916.

Pkt 1
 Recherchen nach
 im Verlust gera-
 tenen Original-
 bildern aus dem
 könig. Komak.
 Pab. № 2932.

Aus einer Kollektion von Originalbildern, welche
 im runden Parterre-Erkler der königlichen Komak
 zeitweise exponiert wurden, sind in der Zeit vom
 24. Jänner bis 1. Februar l. J. folgende zehn Stücke
 durch Personen, welche zum Besuche der Komak
 Erlaubnis vom k. u. k. Brückenkopfkommando erhiel-
 ten offenbar in der Meinung Anträgen worden,
 dass diese Bilder gleich von weiblichen Kleinig-
 keiten wie z. B. Ex-libris, Drucke, Bücher, Pro-
 schieren und dgl. als Andenken mitgenommen
 werden dürfen.

Diese Bilder sind:

- 1.) A. Lancon, Remilly 1. September 1871 Radierung.
- 2.) F. J. Siemon, Nachts auf Parkhagen Halbmonat.
- 3.) Krieman, 1911. Cypressenallee Radierung
- 4.) --- „ 1912. Allee Litographie auf Blaugrund.
- 5.) --- „ Bauernhaus Radierung
- 6.) Staherion "Tusch-weis mit Widmung" A von
 ani Krieman
- 7.) 12. Vier kleine Aquarelle zwei bessere von Jo-
 vanovic, zwei von Belwe.

Сл. 12 — Поверљива наредба Генералног гувернемана о крађи слика из Двора у Београду, коју су извршили аустроугарски војници. (Из Државног архива НРС, фонд Генералног гувернемана).

јући да се добра послата на фронт, или преко Саве и Дунава на неки начин доделе и њима. Ово непосредно узимање од стране појединаца доводило је до низа случајева који су били пуни тешких и трагичних призора, а наравно, каткада и трагикомичних.

У својој књижици *Страхоте у Србији* писац каже да су „официри предњачили у отимању“. Само, овога пута они нису узимали браве ни звона, већ су се ограничавали на предмете који су им непосредно били потребни за личну корист и употребу. Исти писац на духовит начин, између низа случајева, приказује једног аустроугарског потпуковника који је покушао да у једној радњи на Теразијама прода један уметнички рам за слику. Објашњавао је трговцу да је „купио“ рам и слику, па је слику послао кући без рама и сад хоће рам да прода.¹⁰⁴

Ако је неку ствар узео појединац за себе, а она претстављала озбиљнији или шири интерес, онда би се умешале и власти да то од њега одузму. Карактеристичан пример за ово је крађа уметничких слика из Двора, у времену од 24 јануара до 1 фебруара 1916 године. Из архивске грађе дајемо отисак оригиналне наредбе из које се види које су слике покрадене (сл. 12). Под тачком 7 помињу се два акварела Паје Јовановића.

Слике су покрали, како се у документу каже, „официри који су имали дозволу за приступ у Двор“. У нади да ће официр — крадљивац вратити слике, овако му се „обраћају“ у тој наредби: „Господа официри који су у доброј намери, услед овог или оног, ове слике присвојили нека врате исте у Генерални гувернеман — политичкој управи пуковнику Кернену“.¹⁰⁵ Али на ову удицу се није нико упецао. Очигледно да су крадљивци ценили узете слике исто толико колико и тај пуковник.

Но поред „љубави за уметност“ код окупаторских официра постојали су и захтеви обичних, смртних људи са практичним смислом за свакодневни живот. „Видио сам на своје очи многога од служака виших часника како даномице по два или више пута прелазе

у Земун, одакле се, натоварен којеквком робом, враћао у Београд, коју је за двоструко већу своту продавао међу страдајуће грађанство. Има таквих случајева, да је поједини частник имао посебног својега момка одређеног лих за то да за њега вуче поједине предмете из Србије у Аустрију и Мађарску, откуда је, опет за њега, прокриомчарио например шећер и другу јефтину робу да је може у Београду за скупи новац продавати. Криомчарио је сваки поједини, од гувернера до последњег финансијалног стражара на рачун српске сиротиње, која је даномице умирала од глади, док су часници и поједина протежирана момчад, даномице у својим менажама приређивали гозбе, пијанке и тако даље.¹⁰⁶

Официри су за своје менаже добијали намирнице по врло ниским, принудним ценама, па су ову робу узимали из магацина менажа и продавали Београђанима по црним ценама, већином преко својих агената.¹⁰⁷ Небројени су случајеви једноставнијег прибављања онога што им је требало: узимали су без посредника избегавајући околишне путеве и начине. Примера има много. Када је један официр, приликом сеобе из једног реквирираног стана, узео собом и ћилим домаћице који је она покушала да задржи официр јој је рекао: „Будите захвални што узимам само овај један. Да је ко други на мом месту он би Вам однео све ћилиме.“¹⁰⁸ На другом једном месту официрова жена узима прво „на послугу“ пелц од домаћичине ћерке, а када се селила, она га је једноставно понела јер јој се допао. Када је узео робу у једној радњи, официр је написао признаницу на мађарском језику и отишао. Када су признаницу превели, прочитали су: „Суму од 287 круна на узету робу платиће краљ Петар.“¹⁰⁹ Потпис је био нечитак. Као одговор на ово треба имати у виду да против насиља управо онога ко ти и суди нема места никаквим жалбама и да је онај ко је одлучио да иде оваквим путем мислио и на то како ће евентуалне жалбе спречити. Чак и када се радило о кривици наших људи није било практично места никаквим жалбама. Шта

више, при изради полициског Казненог поступка тражило се да се право жалбе Срба и у штампаним прописима укине, акамоли у пракси где је то редовно био случај. Јер шта кошта Србина, вели се у једном таквом образложењу, да каже две речи „Ја апелујем“. „Ко зна Србе, — објашњава он даље, — он ће ово увек искористити из мржње према Шваби, како би му тако направио непотребан посао“.¹¹⁰

Постоји више докумената поверљиве природе у којима се говори о поступцима официрских и чиновничких породица које су „гдно нарушавале културну мисију“ окупације. Уместо спровођења такве мисије окупационе власти имале су силног посла да задрже досељавање ових породица у „некултурну Србију“. Да би дошле на ред све да понешто однесу из Београда образоване су смене и давани рокови задржавања и то обично на четири месеца, уколико су се уопште поштовале такве наредбе. Неспоразуми су настајали око периода у коме би им се дозволио боравак јер су све „смене“ хтеле јесењи период због убране летине и товљења свиња.¹¹¹

Подофицири и војници чинили су слично у свом делокругу. Они су најчешће били извршни органи за све реквизиције, како оне државне тако и полуслужбене, па онда приватне официрске и чиновничке и, најзад за своје сопствене. Из тих разлога, они су, поред ревносне службе и похвала за извршење отимања, били принуђени да се и на други начин обезбеде да не оду случајно на фронт. Једни су ушприцавали себи под кожу петролеум, други урин или ваздух, а старији, који су имали протезе, ломили су их или крили.¹¹²

Свакако да се сва напред изнета узимања нису могла спровести без терора. Позната имена која су остваривала политику окупације, особито у Београду, поред гувернера фон Севиса, кога је у априлу 1916 године сменио фон Ремен (Rhemmen), били су командант Мостобрана генерал мајор Александар Кухинка, командант места пуковник Лотар Рендулиц (касније Хитлеров командант армије), командант полиције потпуков-

ник Јозеф Крегато (Crevato), цивилни комесар „племенити“ Кушевић, шеф политичког одељења мајор Славко Квартерник, капетан Витман (Wittmann) и многи други, као пуковници Керхнаве и Кнезић, генерал Бабић, Андријан и остали који се „нису видели“ иза паравана одакле су наређивали. Терор је почео одмах, по уласку у Београд, и трајао је за све време окупације. Мера је било на стотине, најразличитијих тако да је за сваки случај отпора имало шта да се примени, од ћушке ногом, ударца кундаком, затвора, интернације, до стрељања и вешала која су такође била ту, и не празна.

На београдској пијаци није било довољно намирница ни за окупатора па су се њихове менаже и појединци у циљу набавке свежег воћа и поврћа упућивали изван града у сусрет сељацима који су намирнице носили на пијаци. На тај су начин успевали да и оно што је остало сељацима за слободну продају себи приграбе а и да, евентуално, после сами препродају у граду. Једна поверљива наредба о томе говори: „Највећи део намирница са београдског пијаца покупују официри и људство менажа пре него што дођу на Цветни трг, већ путем пресретања на периферији, од стране подофицира разних менажа, који откупе сву робу од доносиоца па услед тога сасвим мале количине стижу на Цветни трг. Пошто су пак најважније намирнице заплењене и не могу се добити у слободној продаји домаће становништво, које је упућено на београдске пијаце прави тамо редове и сцене...“¹¹³

Ако би се неко од Београђана без путног листа и контроле усудио да и сам крене у пресретање, могао је, ни мање ни више, да плати главом. Тако је једна жена, мајка више ситне деце, отишла у околину Београда и купила нешто намирница. Када ју је стражар видео позвао ју је да стане. Жена није стала. Стражар се није двоумио, пуцао је и убио мајку са корпом намирница коју су гладна деца чекала. Њен леш није остављен на миру. Донели су је мртву у Полицију и тамо изложили да би друге заплашили.¹¹⁴

Страдала су и сама деца, јер су и

она често покушавала да донесу нешто хране ако старији нису могли. Тако је један дечко од 14—15 година стајао у реду за изнутрице. Када је стражар пропустио преко реда неке познате дечко је протествовао: „Ви пуштате друге који су дошли после мене, а ја чекам од 5 сати на овој хладноћи“. Ради казне стражар је наредио дечку да иде сасвим на зачеље. Но када је дечко на ово приметио са „Није поштено да се тако ради“, стражар га је појурио и на Косанчићевом венцу убио.¹¹⁵ Поновио се догађај на Чукур-чесми. Дечку не знамо име. А догађај није имао онај одјек као 1862 године, јер се сад „културније“ ратовало.

На сличан начин погинуо је и један други дечак који је, на периферији Београда, покушао да откине један клип кукуруза. Није стао када му је стражар

то наредио. Бојао се злогласног капетана Витмана па је почео да бежи. Стражар је пуцао и убио га.¹¹⁶

Када већ говоримо о београдском живљу, прво о оном „малом свету“, треба навести да ни окупација није била за сваког иста. И у Београду је постојао један мањи број становника који се „ушалтовао“ у нови режим који је добио дозволу за неку трговину, занат или службу у неком надлештву. Ако не то, онда је имао кућу па ју је издавао под кирију нашим, или окупаторским официрима, чиновницима и њиховим породицама. Разуме се да су, и поред тешких услова окупације, овакви грађани боље живели од оних који то нису имали. Због тога се и у подацима архиве на више места подвлачи тежак живот „београдске сиротиње“ чије снабдевање „никако не иде“ (*nicht immer klapt*). Но

In der Säckerreparaturwerkstätte des Säckemagazins der Ernte-Verwertungs-Zentrale in Belgrad

Сл. 13 — Београђанке на принудном раду. Превод: У радионици за оправку џакова магацина Централе за прераду жетве у Београду. (Снимак из књиге: Н. Steinitz, *Ein Jahr Ernteverwertung*, I Teil, Belgrad Gen. gouvernement in Serbien 1917).

и поред тога за овај „нижи слој“, који се, поред тешке исхране, често жалио на скупе кирије, окупатор дословно наводи: „Врло је карактеристично да и код нижег света, до данас, поверење у пуну вредност динара ни у ком случају не изгледа пољуљано. Он цени круну „ал-пари“.¹¹⁷

Док су овако Београђани губили главе, или просто умирали за хлеб насушни, аустромађарски окупатори су између осталог бележили у својим поверљивим наредбама како је једна официрска госпођа захтевала три литра млека дневно, друга је тражила 10 до 15 килограма шећера, а треће су непрекидно куповале и носиле, или слале својима („Absendung oder Mitnahme ins Hinterland“). Непрекидно се указује да официри живе луксузно и да „толико много купују намирница да чак и снабдевање трупа долази у питање“. Пуковник Керхнаве је међутим изјавио како није тачно да се тешко долази до намирница и као пример навео своју жену која у томе нема тешкоћа.¹¹⁸

Политичке прилике

Политички живот у ужем смислу становништву Србије, па ни Београђанима, није био допуштен, нити га је у знатнијем обиму икако било. Додирнућемо међутим окупаторску политику. Поред *Зборника закона* и као и службених листова, политички живот је обухваћен и посебним брошурама. Један од тих „Директиве за политичку управу на територији Генералног војног гувернемана у Србији“ садржи и посебну одредбу о забрани политичких странака и политичког живота; регулише даље питање школства, санитета, цркве, пољопривреде, путева и саобраћаја, адвокатуре, јавних натписа и назива, књижевства, монопола и заклетви. Друга, „Општа начела за војну управу у окупираном делу Србије“, говоре о законодавству, организацији власти по степенима, персоналним и другим питањима.¹¹⁹

Има података да је окупатор, ипак, чинио покушаје да преостале политичаре ангажује за своју политику. Поку-

шавали су на пример, да општински одбор у Београду у коме је био понеки истакнутији бивши политичар уздигну, као неку малу владу, изнад свих других општина, али без резултата. С друге стране, нисмо наишли на материјале који би дали податке о животу у затворима, о траговима радничког покрета у Београду. Објашњење свега овог треба прво тражити у основној окупаторској намери према окупираном делу Србије и Београду. Окупатор није мислио да се враћа из Србије; намеравао је да ту заувек остане, ако не у целом заузетом делу, онда бар у Београду — мостобрану.

У „Упутству за организацију општина“ у околини Београда, на отсецима I—Жарково, II—Бањица и III—Миријево, каже се: „Бесумње да Монархија која је са много крви и нечувеним материјалним жртвама освојила Србију — ову никад неће пустити из руку“ (подвукао ДМ).¹²⁰ Ово упутство потписао је цивилни комесар за град Београд Јулиус Шомођи (Somogyi) фон Перлак, за кога се не може рећи да није био довољно обавештен шта може да напише и потпише. Ако је ико у Србији био упућен у крајње намере Аустроугарске у Србији био је то свакако комесар Јулијус. Мислимо да одавде треба поћи у тумачењу чудне чињенице што, на пример, понеки окупаторски орган није примио и прихватио пријатељски припаднике српске напредњачке или које друге „проаустријске“ странке, иако је понегде, према овим подацима, општи курс према њима био блажи, као што је према радикалима био строжи.

У неким документима се чак и отворено признаје да се радикалским породицама ништа није давало као помоћ „чак и ако нема доказа за политичку опасност молиочеве личности“. У првом случају, о ставу према конзервативцима, постоји један интересантан податак, где један заробљеник или интернирац из Београда, пише из логора у Хајнрихсгрину својој жени у Београд и следеће: „Чуди ме да Аустроугарска, за коју је у Србији највише радила Конзервативна странка, чији сам и ја члан и оснивач, нас конзервативце овако гања

Ich nehme an, dass uns Serbien bis zur Morava zu fallen dürfte. Um nun eine treue Wacht an der Grenze gegen Osten zu schaffen, stelle ich es der Erwägung anheim, ob nicht eine altbewährte Institution—die MILITARGRENZE—wieder ins Leben gerufen werden sollte. Güter, die jenen Serben gehören, welche Strafe verdienen, gibt es hier eine Unzahl, Brachland ist überall zu finden und eine Versorgung unserer braven, vor dem Feinde ausgezeichneten Unteroffiziere wäre dann leicht gegeben. Ich würde sogar so weit gehen, dass auch im Inneren des Landes die konfiszierten Anwesen der zahlreichen Mitglieder der "Narodna Obrana" braven, verdienten Soldaten vom Staate zur Bewirtschaftung überlassen werden sollten, um so überall verlässliche Bollwerke zu schaffen.

Сл. 14 — Предлог да се од Србије створи аустриска Војна граница. (Из државног архива НРС, фонд Генералног гувернемана).

уместо да нас штити".¹²¹ Овај конзервативац није прочитао Упутство комесара Јулиуса о томе како Аустрија не мисли више да иде из Србије. Тада се не би даље чудило, јер ни његова странка није имала у свом спољнополитичком програму идеју да Србија постане аустроугарска провинција. У оном другом случају, када су у питању били радикали, радило се конкретно о једном репатрираном радикалу (Петар Николић из Београда) коме је дато објашњење, које се не сусреће по другим документима, да „припадање једној партији не значи још ништа рђаво“, али је то тумачење уследило после две године чекања!¹²²

Добра обавештајна служба и општа ситуација на фронтима допустила им је да постепено прелазе на остварење свога плана — да ту остану, „да Србију неће никад напустити“. У Београду се то осетило по томе што је почетком 1916 године, 2 фебруара, укинута општински

одбор кога су сачињавали наши грађани, како је то раније изложено. Наиме, дотадања општина престала је да постоји. Сада је образована општинска управа (Gemeinde-verwaltung) и општински одбор (Stadtkomitee). На чело општинске управе постављен је аустроугарски цивилни комесар Бенко Јун (Juhn) који је пре рата био срески начелник у Земуну. Он је постао стварни председник општине и имао сву власт и управу у рукама. На чело општинског одбора, пошто је др. Левај дао оставку, постављен је бивши министар др. Воја Вељковић. Истовремено је смењен стари и постављен нови одбор у који су ушли бивши министри: др. Михаило Поповић, Павле Денић, Василије Антонић, професор Живојин Перић, адвокат Драгутин Гођевац и трговци Драгутин Караулић и Милан Павловић. Овај је одбор ушао и у неки „Централни потпорни комитет“ (Zentralunterstützungskomitee) ко-

ји је требало да потпомогне организацију целокупне власти у Србији на сличној основи: управа окупатору, а „саветодавна улога“ народу. Оваква организација општинске власти, са малим изменама, остала је до краја окупације. Имала је: економат, административно одељење, одељење за социјално старање, пореско одељење, затим суд, техничко, санитарско и рачунско одељење и секретаријат. Укупно је било 178 службеника. Највећа плата је била (претседника) — 750 круна, а најнижа 60 круна.¹²³

Иако је скоро све за оружје способно становништво било у избеглој војсци, у избеглиштву по савезничким земљама, заробљено, интернирано, у затворима, на кулуку, окупатор је непрекидно страховао за успех својих реформи и намере да анектира окупирани део Србије. Стога је низом наредби и огласа претио или оглашавао смртне пресуде за поседовање оружја. У једној наредби се регулише поступак у случају оружаног отпора. „Место одакле се буде пуцало одмах спалити и рушевине означити великим натписима на хрватско-српском језику — „Овде се пуцало мучки на к.и.к. трупе“.¹²⁴ У почетку, казне због држања оружја кретале су се у границама од 6 месеци до 5 година затвора, или 2 до 10 хиљада круна, али се убрзо прешло на казну стрељањем или вешањем. Стрелићали су или вешали било кога код кога се оружје нађе, било таоце, којих је увек било. „У свакој општини, каже се у једној наредби — поверити извесном броју људи, према броју становника 10 до 20, нарочити задатак да на остало становништво утичу да треба добровољно предати сваковрсно оружје и мунициске предмете. Ти људи јамче својим животом да се у границама њихове општине, 14 дана после објављивања ове наредбе, неће наћи никакво убојито употребљиво а забрањено оружје, бомбе и ручне гранате“.¹²⁵ Но пошто је народ оружје непрекидно крио, а окупатор проналазио и таоцима скидао главе, Швабе покушавају да гану срце и душу српског народа, па му се овако обраћају, не би ли све оружје извукли.

„Пред Видов-дан који се у српској народној души укоренио као дан измирења (!), да се обустави три дана важење смртне казне како би Војна Главна губернија из сажалења покупила још заостало оружје и кривце не би казнила“.¹²⁶ Но упркос застрашивању и нуђењу награда с једне и вешала с друге стране, „оружје се налази скоро сваке седмице...“ Због овога редовно долази до извршења за ту кривицу одређене смртне казне“.¹²⁷ И тако док су „виђенији људи“ уживали неке повластице при одређивању у логоре, дотле су овде за таоце, редовно такви одређивани и, при наласку оружја, што је бивало често, — вешани.

Посебан политички став и однос су имали окупатори према једном делу наших грађана којих је понајвише било у Београду. То је била наша српска интелигенција. За оцену њеног патриотског става, њене борбености и непомирљивости, довољно би било само се позвати на поверљива документа непријатељске архиве. Пред овом категоријом наших грађана, судећи по овоме што непријатељ говори, сваки други слој, како су окупатори делили наше становништво, могао би само да заузме друго место. Скоро у свим извештајима о политичким приликама у окупираном делу Србије српска интелигенција, како су је они звали, била је непрекидно три у оку који се никако није дао извадити.

У једном извештају обавештајне службе Гувернемана, упућеном Врховној команди, каже се да се „српска интелигенција само из чистог страха тренутно држи мирно“, а да „остаје у старим водама“, и додаје како је „сваки српски интелектуалац пола адвокат и потпун политичар“.¹²⁸ У једном другом наређењу указује се на опрезност према српској интелигенцији. „Нико од официра не сме да заборави да управо ова интелигенција има на својој савести читаве реке крви наших грађана и да отуда према њој нема милости, нити обзира ма и за најмање сажалење“. И даље: „Ова се интелигенција теже обрађује него последњи сељаци, и у нашој управи не сме бити људи који се осећају њима равни, већ (треба да се

осећају) као њихови господари“. Онда се прети: „Ако се овако не поступи дотични ће бити телеграфски смењен са положаја, а његово ће се понашање забележити у личну описницу“.¹²⁹

Понављајући слично и у другим документима, усто водећи врло детаљну статистику и биографије наше интелигенције, они су се озбиљно бавили мишљу да је сасвим искорене, зашта су постојали и конкретни планови. У једном акту полицијске управе, пишући о расположењу становништва предлаже се да „сва интелигенција и део њених трабаната трајно ишчезне и замени са импортираним елементима, што је опет тешко изводљиво“ (подвукао Д.М.).¹³⁰ Дакле, о томе да интелигенција ишчезне није било спора, већ се постављало питање како то извести. Чак је више нису делили на радикале и нерадикале, — сва им је била иста, што је у основи било тачно кад се тицало њеног односа према окупатору.

Један полицијски извештај, пишући о расположењу у Београду, наводи да је оно „непромењено, потиштеност још траје, ипак, изгледа да сви Срби од последњег ратног извештаја више подижу главу. Они мисле да се потврђују њихове гајене наде“. „Нека промена система не би променила наде које постоје код свих слојева Београђана. Они безусловно верују да ће постојати једна самостална српска краљевина“. А у закључку се наводи да „политичко расположење у Београду није ни у ком случају за нас повољно“.¹³¹

Иако у то време није било радија, па и друге везе су биле под строгим контролом и цензуром, становништво Београда је било добро обавештено о томе шта се догађа не само у нашој земљи већ и на фронтима. Нема сумње да су у томе, у обавештавању, много допринели словенски елементи у служби Аустроугарске, који су обавештавали наше становништво, особито у Београду, о стварној ситуацији у свету. О ширењу „лажних вести“, како је непријатељ то називао, издато је више наређења којима се опомињало, претило па и кажњавало. Посебно су издавана

наређења и потернице за оне аустроугарске припаднике словенске народности који су пребегли у српску војску, или се као заробљеници пријавили за борбу против Монархије.¹³²

У њиховим извештајима скоро се редовно понављало тврђење да од преваспитавања Срба нема ни говора. У вези са овим у једном извештају забележене су и овакве констатације. „Ако се скупе сви досадањи утисци, могу осећања Срба да окарактерисем по следећем:

- према Немцима — страх
- према Бугарима—неописива мржња
- према нама (Аустријанцима и Мађарима) — мржња и презрење. Овде се само војском може одржавати ред. Чим се мало попусти Србин почиње да бива безобразан“.¹³³ Или: „Што се аустроугарска управа могла до сада одржати под овим околностима, објашњава се само знатним војним снагама које јој стоје на расположењу а које сваки отпор у зачетку угушују“.¹³⁴

У тражењу начина за „обраду“ нашег народа или поступка да он сасвим „ишчезне“, окупатори су нам пронашли и приписали неке „карактерне црте“, које не желимо да обиђемо. Од тих нама приписаних црта наводимо три које су у архиви често сусрећу, а наиме: денунцијација, крађа и проституција. Као што нисмо спорили ни многе друге податке, које нам је оставио окупатор у својој поверљивој архиви, тешко бисмо спорили и ове, јер таквих појава несумњиво увек има у ратовима, поготову у условима једне тешке окупације. Нека нам буде допуштено да се мало на ово осврнемо.

Врбовање шпијуна и денунцијаната међу заробљеницима и затвореницима није имало за циљ да остане као нека привремена мера и услуга. Непријатељ је рачунао да ће овакви људи моћи да му послуже и у миру који би после ове окупације наступио. Констатација „да је Србин апсолутан непријатељ рођеном брату ако му је политички противник“ је болна и тешка, али таква одлика нема за последицу увек несрећу, а најмање за окупаторску Аустроугарску, за коју је познато да се дуго у својој исто-

auch der geistigen Interessen. oder aber müsste die ganze Intelligenz und ein grosser Teil der Trabanten derselben dauernd verschwinden und durch importierte Elemente ersetzt werden, was wohl dormalen kaum durchführbar ist. Ein seinerzeitiger AOK-Befehl handelte von der Entfernung der Intelligenz.

Niemals darf das Offizierskorps vergessen daß gerade diese Intelligenz ganze Ströme Blutes unserer Landsleute auf ihrem Gewissen hat, daher kein Pardon, keine Rücksicht am allerwenigsten aber eine Liebenswürdigkeit verdient

Diese Intelligenz ist viel härter als die letzten Bauern zu behandeln und darf nicht in unseren Verwaltungsorganen Menschen ihresgleichen, sondern ihre Herren sehen und fühlen.

Сл. 15 — Делови поверљивих извештаја о уништавању српске интелигенције. (Из државног архива НРС, фонд Генералног гувернемана).

рији служила крилатицом „divide et impera“.¹³⁵

Што се крађе тиче, ратни лопови односно окупациски, о којима говори окупатор, заиста су то постали већином због беде проузроковане оним мноштвом економских мера којима је окупатор довео наше становништво, особито оно у Београду, до глади у правом смислу речи. Није тешко постати крадљивац ако се место брашна, оно мало брашна, издаје млевено кочање (тулуска), једу коприве, пужеви, а често ни то. Уосталом наши мали лопови угледали су се на велике, на окупатора, који је завео и озаконио систем крађе и отимања, с том разликом што би се крађа наших лопо-

ва, чак и да су били сити, ценила као да краду своје, или бар тако као да краду од себе украдено.

Известан број жена у таквим приликама, у немогућности да исхрани себе или још и децу, одаје се и проституцији што је уопште познато. То је појава која прати сваку ситуацију сличну овој. Међутим, за непријатеља је морало бити поразно да ни такве жене, којих је у Београду тога времена забележено око 300, нису подлегле у оној другој, значајнијој врсти морала, па се зато и морало написати у њиховом поверљивом извештају да су и овакве жене „фанатичне националисткиње“.¹³⁶ Али је записано и то да од тих триста проститутки две

трећине леже у Болници, на венеричном одељењу, да је сифилис у порасту, без објашњења одкуда је донет. Вероватно овај податак није дат због тога што га знамо и ми и они, премда су поменуте само турске трупе као кривци. Сличне податке даје и један други извештај који нас обавештава о томе да је у Београду отворена и пета јавна кућа пошто су четири, које су већ отворене, намењене само официрима и другим војним лицима.¹³⁷ Пораст и размер окупаторових институција (јавних кухиња — две, јавних кућа — пет) показује резултат његове политике у Београду, а и свуда где су његове трупе биле у овом и не само у овом рату. Треба забележити и то да је у јулу 1916 године у Београду било 48.014 становника од чега 30.392 жена, а само 17.622 мушкараца. Те исте године, када је почетком било само 18.000 хиљада, а крајем године 50.000 становника, родило се у Београду 470, а помрло 2.346 душа! Није чудо ако се у овим условима глади и умирања, од 15.000 вероватно полно вредних жена 300 или 500 одало проституцији.¹³⁸ Тачно је и то да се те исте године, када се отварао пета јавна кућа, у Београду млело 12 вагона брашна дневно и клало 250 говеди и 250 свиња у току дана. Али... то није било намењено Београђанима, сем изнутрице и неких изузетака.¹³⁹

Просветна политика

За време окупације вођена је и „просветна политика“. У немогућности, као што смо видели, да преваспита одрасле, окупатор се потрудио да то учини са омладином, да њу привеже за себе. Доследан своје мишљењу о нашој „непоправљивој интелигенцији“ није ни рачунао да васпитање омладине врше наши педагози. Отворили су стога школе чији је програм прописивао Генерални гувернеман, а наставно особље одређивано из редова окупаторске војске или увозом из Аустроугарске.

Пред рат је у Београду било пет мушких гимназија, од којих једна непотпуна, једна женска пуна и једна осмо-

годишња реалка, поред других стручних школа. Основних школа било је око двадесет. За време окупације је отворена једна осморазредна женска гимназија, шесторазредна мушка и неколико основних школа. Фебруара 1916 године, када су отворене основне школе, било је у Београду 720 ученика, али се постепено овај број повећавао. Тада је у марту, било у Београду 22 учитеља доведена из монархије и једна наша учитељица.¹⁴⁰ У извештају за октобар 1916 године стоји да је у Србији било свега 195 учитеља од којих је 11 из Србије. У згради Војне академије (јужни угао Немањине и Милошеве улице) отворена је „Цесарско-краљевска реална гимназија“ са 6 разреда у коју је, у октобру, уписано 293 ђака. Наставника је било 16, од којих један Србин. Отварању ових школа дат је широк публицитет у намери да се прикаже шта све чине окупационе власти на просвећивању српског народа.¹⁴¹

Овде ће бити од већег интереса да наведемо неке поверљиве податке из окупаторске архиве о том питању. Већ је поменуто упозорење да српски учитељи не могу васпитавати српску децу. Поставило се питање откуда довести толике учитеље када и сама Аустроугарска, услед рата, оскудева. Коначно је нађено решење: у Србији могу и треба да буду дечји педагози аустроугарски подофицири. Ова је идеја убрзо прихваћена па су отворени и кратки курсеви за ове „учитеље“. Из оваквог једног курса, према наредби команданта Мостобрана, упућени су следећи „учитељи“ у отворене српске основне школе у Београду. Каплар (когрогал) Франц В. Коларић, редов Едуард Шурлек — у основну школу у Битољској улици број 50. Каплар Рудолф Корошец — у основну школу у Макензијевој улици (данас Улица ратних инвалида) број 40, а у школу у Улици краљице Марије, (данас Народног фронта), бр. 100, инфантерист Милан Дукић, док је заставник Еуген Секељи постао — школски надзорник!¹⁴² Оваквом саставу просветног особља у Београду требало је да се радују деца и родитељи!

Једна Београђанка, међутим, овако

Ich glaube dass die serbischen Verhältnisse von den polnischen scharf zu trennen wären. Während in Russisch-Polen die Verwaltung mehr nach zivilen Grundsätzen gehandhabt wird muss in Serbien mit Rücksicht auf die unter der Asche fort - gliedende Unverlässlichkeit der Bevölkerung ein rein militä - risches Regime einsetzen und das Volk möglichst wenig Zivil - beamte zu Gesicht bekommen. Ich bin auch fest überzeugt, dass die eiserne Faust des Soldaten viel gerechter ist, als die Milde einer halb militärischen, halb zivilen Verwaltung. Eine sehr notwendige Massnahme wäre in Serbien die möglichst ra - sche Aufnahme des Volksschulunterrichtes, da die herum - lungen Kinder bereits eine Landplage bilden, Dieser Unterricht muss jedoch, da die serbischen Lehrer unter keiner Bedingung hiesu verwendet werden dürfen (die meisten sind übrigens mit dem serbischen Heere geflohen) und auch die Popen absolut nicht vertrauenswürdig sind, wieder rein militärisch sein. Es handelt sich hier weniger um die Güte des Unterrichtes selbst, als um eine Disziplinierung und Beschäftigung der Kinder. Daher genügen als Lehrer in grösseren Orten invalid Offiziere, in den Dörfern aber vollkommen unsere Unteroffiziere. Es wird sicher eine Menge solcher verfügbar sein, die dem Reserve - Landwehr - und Landsturmvorhältnis entstammen und durch mit - genachte Kriegsstrapazen nicht mehr in die Front taugen.

Сл. 16 — Део поверљивог извештаја о „просветној политици“ у Србији и Београду. (Из др - жавног архива НРС, фонд Генералног гувернемана).

је забележила полазак наших малишана у овакве школе. „Каква су недела мо - гла учинити та невина дечица да им буде додељена тако свирепа казна да прву своју радост ступања у школу не осете; јер улазе у школу којом туђин који је упропастио њихову домовину,

одвојио их од очева и браће — госпо - дари? Са каквим их болом у срцу воде мајке у школу?“¹⁴³ Један исечак из обавештајног извештаја тога времена, који додирује и питање школа, сажето гласи овако: „Госпођа Тина Глишић предата је полицији јер се радовала

због садејства Румуније на страни Антанте, Љубомир Мијатовић бивши комита предат је обавештајној служби. Дејство васпитања у школи већ се јавно примећује. На периферији се виде деца како иду у реду и певају нашу (аустроугарску) химну¹⁴⁴. Ова два реда потпуно дочаравају окупаторску основну школу у Београду. Чак су довољне и четири речи: ред, корачање и аустроугарска химна. Како се учило у Реалној гимназији, знамо из Ћосићевог *Покошеног поља*, који је и сам био ђак те школе.

Да ли се оваквим школама и школовањем радило о неким пуким мерама предострожности окупационих власти, дакле о ратним, привременим мерама, или о нечем трајнијем? Један строго поверљиви докуменат ће нам на то одговорити:

„Било би у Србији неопходно потребно што пре почети са школском наставом, јер деца која лутају већ претстављају један проблем. Ова настава мора бити чисто војничка, пошто се српски учитељи ни под каквим условима не смеју упослити (уосталом, већина је отишла са војском), а исто су тако и свештеници, апсолутно непоуздани. Овде се мање ради о доброј настави самој по себи, већ о дисциплиновању и запошљавању деце. Зато су довољни као учитељи у већим местима инвалиди и официри, а у селима потпуно одговарају наши подофицири“. А затим даље: „Ја сматрам да ће нам припасти Србија до Мораве, и да би се створила једна верна стража на граници према истоку предлажем, не би ли требало оживети опет стару и опробану институцију Војне границе?“¹⁴⁵

У светлости овог и сличних докумената заиста није тешко анализирати и ценити поступке окупатора. Међутим, да се не би приговорило како је то само извештај, да је то једно мишљење које није усвојено, упућујемо читаоце на чињеницу да је после овог извештаја убрзо штампана брошура строго поверљиве природе „Директиве за политичку управу у простору војног Генералног гувернемана у Србији“, где се могу наћи озваничене идеје из претходног извештаја.

У тим директивама недвосмислено стоји:

„У основним школама запошљавају се углавном лица Цесарско-краљевских оружаних снага (подофицири и војници) са одговарајућим предобразовањем и знањем народног језика, — као самостални учитељи.“

„Основне се школе отварају тамо где има војске или жандармерије. Домаћи учитељи нигде не могу бити самостални да не би преносили штетан уплив старих српских учитеља“.

„Мора се строго држати принципа да учитељ буде господин са ауторитетом, а његово педагошко образовање долази на друго место“.

„Српски лекари имају велики утицај на народ па отуда њихов рад треба контролисати. Где се појави најмања политичка сумња лекара треба одмах ухапсити и материјал доставити Гувернеману“.

„Ако се игде јавно или тајно, усмено или писмено, или било на који начин примети штетан утицај неког свештеника, тај се одмах има ухапсити и предати суду“¹⁴⁶

Реформе и припреме за васкрсавање Војне границе имале су и друге облике. Извршен је напад на српски језик и азбуку — ћирилицу. Али ово није изведено до краја, ма да је у Београду било највише у том правцу покушавано и спроведено услед близине централних органа окупације. Узевши у обзир ранију напомену, да се желела проширити преписка са заробљеницима, и поред тога да су се у селима показивали слаби резултати увођења латинице, ово је остављено по страни. Некако у исто време, половином 1916 године, уведен и грегоријански календар¹⁴⁷. Улицама су била промењена имена; тако, Карађорђева улица звала се Доња улица, Улица краља Петра названа је Саборна, затим Васе Чарапића — Ватрогасна, Вазнесенска је постала Староцрквена, Ломина улица — Бреговита, Молерова — Вртљанска, итд.¹⁴⁸ Било је забрањено ношење душанки, шајкача, соколских капа, што је било и конфисковано у почетку, а зашта су, при прекршајима, и главе падале.¹⁴⁹

Услови у другим службама

У поменути Директивама су предвиђене и друге мере управне природе међу којима су најинтересантније оне које се односе на запошљавање наших грађана, особито у јавним службама, чега је разуме се, у Београду било највише. Наводимо из овог одељка неколико карактеристичних ставова.

„Приликом сваког запослења треба као главно имати у виду да је привремене природе и да отпуштање може уследити без образложења, без обавештења, без оштете“.

„Искључују се унапред код сваког упослења чланови „Народне одбране“, „Црне руке“, нарочито експониране политичке личности и припадници претходног режима, као и сви на које се сумња да су учествовали у убиству или завери против последњег Обреновића; даље, комите и харамбаше и бивши аустроугарски грађани који су постали српски држављани (они су најопаснији)“.

„Сви службеници носе траку око леве руке са натписом њиховог занимања. Исто се тако искључују од сваког запослења професори, учитељи, полициски и управни органи, жељезничари, саобраћајни службеници, службеници телеграфа и телефона, финансија, царине и правосуђа.“

За адвокатуру прописано је око тридесетак одредби — услова које су адвокати морали да испуне, ако су хтели да раде. Скоро сваки услов има понеку оgradu или замку такве природе да адвокат може зачас да се претвори у окривљеног без приговора.

Нису ни манастири заборављени. У њих су послали своје подофицире са формуларима за летину и заклетве калуђера.

За данашње прилике необично је ако се каже да су сви службеници полагали заклетве. Но то и није толико необично ни карактеристично. Али то што је свака професија полагала своју заклетву, свој посебан текст заклетве, вреди помена. Педантне бирократе пронашли су да свештеник и трафикант немају исту службу па отуда им ни

заклетва не може бити иста. Да би се избегли неспоразуми ко какву заклетву полаже, на крају брошуре „Директиве“... отштампане су посебно заклетве за учитељице (Gelöbniß für Lehreninen), (учитељима нису веровали ни са заклетвом), онда заклетва за постављање лекара (Gelöbniß für Bestaltung im Amtsärzten), заклетва за свештенике (Gelöbniß für die Geistlichkeit auf den Pfarren), заклетва за калуђере (Gelöbniß für die serb-orth. Klostergeistlichen-Mönche), и тако даље до трафиканата.¹⁵⁰

Свака је заклетва била друкчија, карактеристична за професију којој је намењена. Али је свуда заједничко то „да се неће ништа, нигде, ни речју ни делом, ни наглашавањем, нити на било који начин штетити Монархију, као да ни сада ни у будуће неће припадати неком тајном удружењу са политичким циљевима, чак ни имати задњих мисли“. И заиста, када се човек данас удуби у читање ових чипкастих и сатанских замки и обавеза, долази до сазнања да друкчија није ни могла да буде пред смрт неповерљива и остарела Монархија.

Издавачка делатност и штампа

За нашу издавачку делатност, штампу, књижаство, — био је предвиђен посебан, опширнији поступак. Као што се често чува извађен зуб од кога се дуго патило, па се онда са осветљивим задовољством посматра и другима показује, тако су по прилици окупаторске власти, особито политичка и обавештајна служба, гледале на наше заплењене штампарије, књижаре и књиге. Наводећи као изговор да је све то у целини имало намеру „да подрије и сруши Аустроугарску и да ослободи и себи припоји све крајеве насељене Србима, Хрватима, и Словенцима“, — сада су њихови службеници помно претурали, испитивали, проналазили и посматрали ово сада безопасно чудовиште које је узнемиравало Монархију управо до њене смрти. На другој листи се налази директор Српске државне штампарије

професор др. Живојин Дачић за кога су још навели да је био генерални секретар „Народне одбране“ и интимус мајора Прибићевића и Танкосића, познатих националиста. За овога и њему блиске се каже да су се „налазили увек тамо где су ковани и стављани у дејство ударци против Аустроугарске“.¹⁵¹

Наши северни суседи Аустријанци и Мађари су се искрено и дубоко зачудили колико Србија има књижара. »Es dürfte kaum ein Land zu finden sein welches, bei gleicher Kulturstufe so viele Buchhandlungen hat wie Serbien.¹⁵² (Једва се може наћи земља на истом културном нивоу као Србија а да има толико књижара), — признају они и труде се да нас реше тих преимућстава. Сада се може замислити како се могло доћи до дозволе да се опет отвори књижара. Зато је, у сваком случају, поред специјалне заклетве, постојала и „обавеза да се књижарска и штампарска роба набавља само из Аустроугарске“. Овome треба додати да су по уласку окупатора заплeњене све штампане ствари. Забрањено је све што је штампано ћирилицом, особито убеници. Вршени су претреси у току целе окупације, а штампарије са ћириличким словима све су опљачкане и машине однете. Књижари који би се усудили да држе неку забрањену књигу строго су кажњавани. „Излoзи књижарница давали су комплетан утисак књижарских радњи усред Пеште, Беча и Берлина“.¹⁵³

Није сувишно напоменути ни то да је за Србију одмах створен и монопол периодичних публикација, тако да је у њу, већином у Београду, убачено ништа мање од 157 листова и часописа, од којих: библиографско-литерарне природе 33, политичко-привредне и социјалне садржине 10, васпитно-наставних 5, забавних 52, женских 52 и 5 дечијих.¹⁵⁴ На оволики увоз периодичних публикација несумњиво је одиграла улогу чињеница да „Срби воле много да читају“. А питање наше и њихове штампе заузимало је важно место у решавању проблема окупационе просветне и културне политике.¹⁵⁴

Да би задовољили потребе наших грађана који нису знали немачки ни

мађарски, окупатор је издавао познате *Београдске новине* које су излазиле на нашем језику ћирилицом, онда на немачком — *Belgrader Nachrichten* са илустрованим додатком *Авала*, и на мађарском — *Belgradi Hírek*. Београдске новине почеле су да излазе 15 децембра 1915 године, а престале 28 октобра 1918. Излазиле су на више страна и биле пуне пропаганде и огласа. Преко ових новина вршило се обимно дописивање са нашим избеглицама у савезничким земљама, што су, користили и аустроугарски обавештајни органи, као што су се користили, како је већ речено, и поштом заробљеника и интернираца.

Окупатор се повлачи из Србије

Почетком 1918 године сасвим хладнокрвно и педантно су окупатори почели размишљати и о томе како се рат може и завршити ускоро, па су, мислећи на то, потражили мере и решења, како да се оправда реч »kriegen« која не значи само ратовати већ и „добити“. Да би се остварила та добит, крајња добит, без обзира како се рат завршио, они су, за сваки случај, предвидели и извршили попис целокупног покретног добра у Србији, па и Београду. Као педантни административци, они су све покретне ствари поделили у 16 великих група, од којих је последња била, под тачком XVI, — уметнички и музејски предмети, да не ређамо свих шеснаест. Да се не би свакако тумачило то пописивање, дате су три алтернативе:

„а) цела окупациона област биће напуштена од наших трупа;

б) по закључењу мира цела окупациона област остаје у нашем поседу; и

в) после закључења мира део Генералног гувернемана Србије се предаје српској влади, а један део и даље остаје под нашом окупацијом.“¹⁵⁶

И овде се темељито потврђује шта је непријатељ хтео да учини са нашом земљом: ако ништа друго, хтео је да задржи Београд. И пописивање је почело и завршено. Чекало се на извршење.

Почетак краја Првог светског рата

био је пробој Солунског фронта, септембра 1918 године. И када су победоносни српски и француски пукови, пробивши фронт почели да туку, гоне и заробљавају бугарску, аустриску и немачку војску, — горе, на северу, у окупираним деловима Србије почело је извршење програма одношења свега, — у духу наведеног документа „Ко је био у Београду у првој половини октобра 1918 године могао је добити појам о Сеоби народа“. „Аутомобили, трамваји, волујска кола, коњска кола, вршком пуни ствари: собног, канцелариског, кухињског намештаја. Улице закрчене. Једва се пролази тротоарима. Госпође официјерке нису заборавиле да понесу и клавире и постељину и даске из кревета и огледала и метле и полице кухињске и корита и ноћне лонце. Фотеље, канабета, душеке — што год су реквирирали из радњи, купили из кућа — све је однето!“¹⁵⁷

Да се не би посумњало да је ово била ствар анархије, треба нагласити да су се Аустријанци и Мађари повлачили први, месец-два дана раније, и даље, да је за ову последњу пљачку, поред цитираног поверљивог документа, постојала и специјална депеша. У том телеграму, од 28 октобра 1918 године, када је већ иначе било све готово, изричито стоји „повући све намирнице и материјал“.¹⁵⁸

Када је требало сасвим да напусте Београд (алтернатива број један) купили су у њему 250 талаца и затворили их под претњом да ће их стрељати ако ко од грађана буде ометао последње отимање и пустошење. „Из дворишта су носили све што су нашли, хватали су и клали пилеж, изваљивали бурад, корита и грађу па лупали и бацали у ватру; разбијали прозоре, обијали зграде и покрали све што су нашли“.¹⁵⁹ На овај начин су окупационе аустроугарске трупе напустиле Београд крајем августа 1918 године.

После њих кроз Београд су се повлачиле трупе са Солунског фронта, већином немачке, док су аустроугарске скретале преко Црне Горе и Босне на северозапад. И немачке су се трупе такође одликовале у одношењу онога што се могло однети у том тренутку. „Улицама

се вуку свакојаке критије и старудије: корита, ормани, старе клупе — све оно што Аустријанци нису хтели да носе“. Немци су и овом приликом показали већу тачност од Аустријанаца: отступајући кроз Београд, септембра—октобра 1918 године, вршили су наплату осветљења и пореза за 1919 годину! Да иронија буде потпуна, они су у Београду 29 октобра 1918 године издали наредбу да ће „обесити онога кога ухвате у крађи“! Сваки је вршио своју дужност: једни Немци су писали наредбе, а други (или исти) Немци пљачкали.¹⁶⁰

Последњи знаци по којима су Београђани сазнали да окупатор дефинитивно напушта град и да наша војска долази, били су — прекид струје и нестанак воде из водовода. Но вода је дошла убрзо, јер су неки наши службеници преузели ту службу, али осветљења није било неколико недеља.

Дошао је последњи дан. Тада је извршен напад на радње у главној улици Београда, од Славије према Теразијама, порушен железнички мост и железничка станица. Сутрадан, првог новембра, на улицама Београда појавиле су се прве комите. Београдско становништво нашло је пуно застава, цвећа, дарова од српских народних тканина, чарапа, убруса и другог, и одушевљено клицало и поздравило прве веснике слободе. Београд је коначно био слободан. И док су Београђани бурно клицали предњим деловима 7 (београдског) пука, који је победоносно улазио у ослобођену престоницу, дотле је, према северу, блатњавим војвођанским путевима гмизала у последњим трзајима стара Монархија. Није било више марша Радецког, нити икаквог изгледа на „O tu felix Austria, nibe“. Умирала је сасвим трезвено и реално до последњег даха. Када се отворио један њен пипак у Вуковару, у њему је нађено (одвучено из Србије): „11 вагона експлозивног материјала, 118 вагона провијанта, 50 вагона трачница, 1125 вагона житарица, 140 вагона соли, 22 вагона празне буради, 50 вагона разних рудача, 56,5 вагона дасака, 30 вагона монополске робе (дуван и слично), 133 вагона најразличитијег покућства (клавира, лустера, ћилима и другог), 55

вагона техничког дрвета, 122 вагона цемента, 20 вагона керамике, цео електрични и водоводни уређај Београда, — што се могло понети, 7,5 вагона дрвеног угља, 31 вагон кокса, 9 вагона сламе, 12 вагона блањевине, 7 вагона бакра, 15,5 вагона шљунка, 6,5 вагона санитарских ствари, 44 вагона греда, 5 вагона карбида, 14 вагона грађе, 47,5 вагона пиварских справа и много вина и ракије¹⁶¹

Када су контролни органи нове мађарске револуционарне владе, у пештанском пристаништу, ушли да прегледају брод „Софија“, који је био натоварен пљачком, нашли су у њему тада већ бившег генералног гувернера окупирани Србије фрајхера фон Ремена Баренфелдског и његовог начелника штаба пуковника Хуга Керхнавеа. После пространих одаја у згради генералног гувернемана у Београду (данашња зграда Народног музеја) ова два „часника“ задовољила су се да поделе једну кајуту на речном бродићу. Заробили су их. На саслушању су изјавили да су наређење за евакуацију добили 22 септембра, па пошто је фронт још увек био далеко, дефинитивно су напустили Београд 15 октобра. „Чим смо добили наређење за евакуацију — изјавио је бивши пуковник Керхнаве — послали смо у јужну Мађарску све што се могло претерати лађом или железницама, и то: 4.000 вагона жита, 10.000 стоке за клање, 10.000 рогате марве, 10.000 свиња, 4.000 оваца, 15 вагона жита — кукуруза, 300—400 вагона мермеладе, огромне количине дрвета разне врсте, телеграфског материјала, оружја, муниције, и — 17 милиона круна...“¹⁶²

А Београд је грцао од радости и туге. Његовим улицама и околним прилазимач тискале су се масе света да поздраве наше и француске трупе, да поздраве слободу и стварање нове државе, да траже мртве и поздраве живе са фронта и преживеле из заробљеништва и интернације, који су се почели, у групама враћати из логора. Али, нажалост, ови последњи су били „живи скелети на којима су остале само кожа и кости. Они су преплавили себе, ходнике и двориште болнице. Леже на земљи изгубљена погледа и без речи. Толико их свакодневно умире да у малој мртвачници, која је начињена од фамулусовог стана, нема више места за лешеве. Сваког поподнева долазе циганске тајге да их терају умрле на Ново гробље...“¹⁶³ Али и поред свега тога, поред беде коју је донео и оставио рат, Београд се спремао за нове борбе против домаћих експлоататора и угњетача, спремао се да за свога претседника изабере Филипа Филиповића...

Тако је завршена друга или велика окупација Београда у Првом светском рату. Ако би требало да се од набацаних речи створи једна модернистичка слика овог периода живота нашег белог града, онда би она изгледала приближно овако: рушевине, врисак мајке са дететом, вешала, јавна кућа, утовљена свиња, бечки валцер, формулари, мамузе, кулук, оперета, затворске решетке, трка за кошком, *Danke schön*, метак, дрвена кашика, уметничка слика, *Vorgwärtz*, изнутрица, уфитиљени бркови, пуцање на дечка, *Bitte*, задригла ћелава глава, и... омпт... — *Finis Austriae!*

НАПОМЕНЕ

¹ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца, 1914—18, Главни ђенералштаб 1925—1940, Београд, књ. V, 127, (скраћено: *Велики рат Србије*).

² Јован Миодраговић, *Трагички данци Београда*, Београд, 1915, 11; *Правда* од 8. XII. 1914 године. Наводи број становника — 15.000.

³ *Велики рат Србије*, књ. V, 350, 382.

⁴ Е. Бардун, *Дневник једног Београђанина*, *Ратни дневник* од 22 и 23 XII. 1914.

⁵ У згради Врачарског кварта (данас зграда на јужном углу Улице ратних инвалида и

Ивана Милутиновића). Кwartови су још били: Варошки, Дорћолски, Теразиски, Палилулски, Савамаалски и Топчидерски.

⁶ Јован Миодраговић, *нав. дело*, 11—18.

⁷ Јован Миодраговић, *нав. дело*, 12; *Правда* од 15. XII. 1914; Пред рат општина је била у Узун Мирковој улици, а за време ове мале окупације, у згради Треће мушке гимназије, данас Основне школе у Његошевој бр. 15. Аустроугарска команда места била је у згради испод Вазнесенске цркве.

⁸ *Балкан*, децембар 1914 године (Београд у оковима).

⁹ Велики рат Србије, књ. V, 382; Е. Бардун, наведени чланак; Јован Миодраговић, нав. дело, 22.

¹⁰ Е. Бардун, наведени чланак; Балкан од 23. XII. 1914, наведени чланак; Правда од 8. XII. 1914 године (мисли се на оновремену заставу Хрватске у оквиру Аустроугарске монархије).

¹¹ Јован Миодраговић, нав. дело, 23—24.

¹² Е. Бардун, наведени чланак; Јован Миодраговић, нав. дело, 60.

¹³ Јован Миодраговић, нав. дело, 23; Балкан, 23. XII. 1914; др. Славка Михајловић, Области над градом, Београд, 1956, 78.

¹⁴ Јован Миодраговић, нав. дело, 15, 25, 26.

¹⁵ Исто, 28; Политика од 30. XII. 1914.

¹⁶ Јован Миодраговић, нав. дело, 62; Политика од 9. XII. 1914.

¹⁷ Правда од 8. XII. 1914.

¹⁸ Е. Бардун, наведени чланак. (Када је несудбени гувернер после неколико дана побегао из Београда остао му је и лични пртљак јер није било довољно времена).

¹⁹ Е. Бардун, наведени чланак.

²⁰ Правда од 8. XII. 1914; Балкан од 12. I. 1915 наводи да се обешени звао Милорад Радојчић.

²¹ Јован Миодраговић, нав. дело, 29; Ратни дневник од 22. XI. 1914.

²² Е. Бардун, наведени чланак.

²³ Јован Миодраговић, нав. дело, 17.

²⁴ Исто, 18.

²⁵ У целини оглас у коме се налазила ова реченица гласио је:

»С. и кр. Команда ђупријске утврде и града Београда. Оглас

1. Stanovništvo se poziva da svekoliko оружје, municiju, raspršna sredstva itd. najkasnije do 26 novembra po starom ili 9 decembra po novom kalendaru uveče predati u konaku žandarmerijskoj komandi.

2. Svako, kod koga se bude našlo posle toga vremena ovakovi predmeta bivaće smaknut. Svako, koji se zateče pri pljenitbi ili kratci, biti će kažnjen smrću.

Srpski vojnici svaki vrsti i svakog čina, koji se nalaze u Beogradu i okolini imaju se najkasnije do 26 novembra (9 decembra uveče), dobrovoljno prijaviti kao ratni zarobljenici. Sa njima će se humano postupati.

Srpski vojnici svake vrsti i svakog čina, koji budu posle toga vremena uhvaćeni, biće kao špijuni ubijeni.

4. Oni austrougarski podanici koji su obavezni da služe u vojsci imaju se najkasnije do 26 novembra (9 decembra uveče) dragovoljno prijaviti jer će si inače smatrati bjeguncima.

5. Posle 8 sata uveče smiju civilne osobe samo sa osobitom dozvolom koju je izdala vojnička koja oblast, kao i u pratnji oficira i oficiraspiranata ili čitavih odjela hodati po sokacima i zadržavati se po javnim prostorijama.

6. Mirno stanovništvo u vlastitom se interesu pozivlje, da odmah pismeno ili usmeno, pa makar i anonimno prijavi štrajfkomandi u državnoj džentralnoj kasi u bosanskoj ulici one osobe, koje sakrivaju kod sebe srpske komite i komitadžije i da izvedu mesta, gde su sakrivena oružja, municija i raspršna sredstva.

Onaj koji takovu prijavu učini, biti će ako želi nagrađen. Njegovo će se ime držati tajnim.

7. Konačno se stanovništvo poziva da se povрати u svoje kuće i da svoje zvanje redovnim načinom izvršava.

Beograd 24 novembra, 7 decembra 1914.

Kuhinka, g.m.v.g.«

²⁶ Балкан од 23. I. 1915.

²⁷ Балкан, од 24. I. 1915; Јован Миодраговић, нав. дело, 17, 18.

²⁸ Јован Миодраговић, нав. дело, 27.

²⁹ Балкан од 13. I. 1915.

³⁰ Политика од 13. I. 1915.

³¹ Политика од 31. XII. 1914.

³² Јован Миодраговић, нав. дело 23, 24; Балкан, 23. I. 1915.

³³ Ратни дневник, од 21. XI. 1915, нав. чланак, исто.

³⁴ Балкан, од 25. I. 1915.

³⁵ Податке о овоме доносе скоро сви оновремени листови: Балкан, Правда, Политика, и тако даље.

³⁶ Балкан од 23. XII. 1914.

³⁷ Балкан од 25. I. 1915; Политика од 12. XI. 1914.

³⁸ Политика од 8. XII. 1914.

³⁹ Политика од 4. I. 1915.

⁴⁰ Политика од 27. XII. 1914 и 4. I. 1915; Балкан од 24. I. 1915.

⁴¹ Е. Бардун, наведени чланак.

⁴² Јован Миодраговић, нав. дело, 83, 85; Ратни дневник од 23. XII. 1914, нав. чланак.

⁴³ Јован Миодраговић, нав. дело, 78; Ратник, календар за 1915, 85.

⁴⁴ Е. Бардун, наведени чланак; Др. Славка Михајловић, нав. дело.

⁴⁵ Политика од 24. I. 1915.

⁴⁶ Политика од 11. VI. 1915.

⁴⁷ На Сави је било 3 моста: жељезнички, нешто подешен за прелаз пешака, јер је био разрушен за саобраћај возова, узводно од њега један колски, а низводно један на шлеповима.

⁴⁸ Јован Миодраговић, нав. дело 18.

⁴⁹ Исто, 100, 101; Политика од 23. XII. 1914; Ратни дневник од 2. XII. 1914; Ратник, календар за 1915, 79—81.

⁵⁰ Политика од 23. XII. 1914.

⁵¹ Балкан од 23. XII. 1914.

⁵² Политика од 24. XII. 1914.

⁵³ Политика, од 8. XII. 1914.

⁵⁴ Велики рат Србије, књ. VII, 387, 389.

⁵⁵ Балкан од 10. I. 1915.

⁵⁶ Политика од 11. VII. 1915.

- ⁵⁷ Политика од 10. XII. 1914.
- ⁵⁸ Политика од 19. I. 1915.
- ⁵⁹ При одласку, Аустријанци и Мађари остављали су своје оружје али су успели да однесу у своје музеје драгоцене збирке нашег старинског оружја и друге уметничке предмете, које нисмо могли да рекламирамо, између осталог и због тога што није било потребних докумената, инвентара и другог о пореклу и својини.
- ⁶⁰ Политика од 11. XII. 1914.
- ⁶¹ Велики рат Србије, књ. IX, 140, 162; Агопија Београда, Београд 1931, 104—138.
- ⁶² Немачке победе над Русима код Таненберга и Мазурских Језера. Главникомандујући у нападу на Србију фелдмаршал Макензен био је тамо у саставу VIII немачке армије, као командант једног корпуса.
- ⁶³ Архив града Београда — резерват: Дневник једне Београђанке, рукопис.
- ⁶⁴ Јован Миодраговић, Трагични дани Србије, Београд 1921, 17, 18.
- ⁶⁵ Д. М., Страхоте у Србији, Загреб, „Венус“, 1919, 7.
- ⁶⁶ Д. М., нав. дело, 8, 9.
- ⁶⁷ Др. Славка Михајловић, нав. дело, 128.
- ⁶⁸ Архив НРС, ФГГ, к-1: Bericht über die Tätigkeit der belgrader Gemeinde Verwaltung, vom 7 oktober bis 31 December 1915. I Teil, Belgrad, 1917 (скраћено: Bericht, I), 1—3.
- ⁶⁹ Архив НРС ФГГ, Bericht, I, 4.
- ⁷⁰ Исто.
- ⁷¹ Исто, 10; Др. Славка Михајловић, нав. дело, 131, каже да је било 11.000.
- ⁷² Архив НРС, ФГГ, к-1: Bericht, I, 32.
- ⁷³ Архив НРС, ФГГ, к-2: Brückenkopfkommmando (Befehl № 1, 13. X. 1915).
- ⁷⁴ Архив НРС, к-1: Entstehung und Organization des k. u. k. Militärgeneral Gouvernements für Serbien, Belgrad, 1916 (скраћено: Entstehung un Organization), 3—5.
- ⁷⁵ Архив НРС, ФГГ, к-6: Brückenkopf- und Stadtkommando-Befehl, 21. VIII. 1916; (акт) Abt. 8. № 3986/1916.
- ⁷⁶ Архив НРС, ФГГ, к-45: K. u. k. Militärstazionskommando — Belgrad, Tages — Befehl № 1, 1. IX. 1917.
- ⁷⁷ Архив НРС, ФГГ, к-2: Службени гласник, цесарског и краљевског заповедништва Београд — околица (скр: Службени гласник) од 1. II. 1918. (Овакве гласнике издавао је сваки округ за себе).
- ⁷⁸ Архив НРС, ФГГ, к-28: (Распис Ген. гув.) № 35498, 8. X. 1918.
- ⁷⁹ Архив НРС ФГГ, к-1: Entstehung und Organization, 4, 5; Архив НРС ФГГ, к-1; Allgemeine Grundzüge für die k. u. k. Militärverwaltung in dem bezetzten Gebieten Serbiens. S. 1. K. u. k. Arméeoberkommando Jäner, 1916 (скр.: Allgemeine Grundzüge), 4.
- ⁸⁰ Архив НРС, ФГГ, к-1: Militärstazions-
- kommando — Belgrad, Tages Befehl, 28. IX. 1917 — (прилог).
- ⁸¹ Д. М., нав. дело; Др. Славка Михајловић, нав. дело, 146.
- ⁸² Др. Славка Михајловић, нав. дело, 139.
- ⁸³ Др. Божа Николајевић, Под Немцима, Београд, 1923, 38; Лука Лазаревић, Белешке из окупираног Београда 1915—1918, Београд 1919, 81.
- ⁸⁴ Др. Војислав Пандуровић, Српска писма из Светског рата 1914—1918, Осиек 1923. („Вуцибатине“ — мисли на сараднике са окупатором).
- ⁸⁵ У истом делу аутор др Пандуровић наводи да је тада у Вечу био формиран један аустроугарски обавештајни центар (Kundschafts-Gruppe) који се искључиво бавио прегледом и експлоатацијом података из заробљеничке преписке. Када је у том Центру запажено да српски заробљеници, заробљени још 1914, у својим писмима откривају војне и друге важне податке, организована је посебна служба за проширивање прикупљања ових података тиме што су се фалсификовала писма (и одговори) на оним дописивачким релацијама где је то било погодно и могуће. Центар се, умешавши се у преписку, фалсификовањем рукописа, поштанских жигова, и другог, обично користио почетном непосредном преписком између дописивача, у којој су се ови, о војничким адресама и другом узајамно обавештавали, па је и сам писао или одговарао постепено убацујући, „узгред“ тражење обавештења, разуме се увек наизглед наивних а уобичајених за дописиваче, као што су то подаци о новим адресама другова (дислокација јединица!) и слично. Из заробљеничких логора, када је требало да заробљеник одговори, тражило му се да пише о стању у овима, па се из тога закључивало о расположењу и ставу појединих заробљеника, зашта су касније обично плаћали својим животима. Да би се прикупљање података на овај начин што више разгранало, „одобрено је“ писање ћирилицом, јер већина није знала латиницу, а који су је и знали избегавали су је. Ово „одобрење“ искористила је окупаторска пропаганда као акт добре воље према окупираној Србији и њеним заробљеним војницима. На сличан начин су коришћени и бројни огласи у Београдским новинама.
- ⁸⁶ Др. Војислав Пандуровић, нав. дело, 49. (Инспектор снабдевен, ради посебног поверења, лажном легитимацијом, био је уствари полицајац, што се потврђује актом: Kriegsministerium, Wien, 10 Abt. № 67965, Res/15 12. VIII. 1915.
- ⁸⁷ Др. Војислав Пандуровић, нав. дело, 81.
- ⁸⁸ Архив НРС, ФГГ, к-7: K. u. k. Militärgeneralgouvernement, Tages-Befehl, 5. XI. 1917.
- ⁸⁹ Архив НРС, ФГГ, к-6: K. u. k. Militärgeneralgouvernement, Tages-Befehl 5. V. 1916.
- ⁹⁰ Архив НРС, ФГГ, к-32: (Акт Ген. гувернемана) № 8598, 28. X. 1917.

⁹¹ Архив НРС, ФГГ, к-37: Verhältnisse in Serbien, Op. № 2702, 22. XII. 1915.

⁹² Д. М., *нав. дело*, 10; Триша Кацлеровић, *Апел српских социјалиста цивилизованом свету*, Београд 1915, 55—67.

⁹³ Архив НРС, ФГГ, к-28; 32: (Акт Ген. гувернемана) № 16498, 12. X. 1916 № 1035/1916, сигн. 38.

⁹⁴ Архив НРС, ФГГ, к-3: (Акт Ген. гувернемана) Abt I. № 17176, Arbeitskräfte für das K. u. k. I A. K. Belgrad, 24. XI. 1916.

⁹⁵ Архив НРС, ФГГ, к-28: Exposée über die wirtschaftliche Verwaltung des besetzten Gebietes Serbiens (скр: *Exposée*), 13. (Да би одржали принудну вредност динара на пола круне и да би завели контролу, жигосано је 39 милиона динара од укупно 150, колико је наводно, затечено у том окупираном делу Србије).

⁹⁶ Лука Лазаревић, *нав. дело*, 140—144; Jahresbericht vom 9 Oktober 1915 bis 31 December 1916. Zweiter Teil. Belgrad, Stadtverwaltung, 1918 (скр: Jahresbericht), 12, 13, 26, 27; Архив НРС, ФГГ, к-11; *Службени гласник*, 1. X. 1918; (Акт Ген. гувернемана) № 264/197.

⁹⁷ Др Славка Михајловић, *нав. дело*, 132.

⁹⁸ Архив НРС, ФГГ, к-40: (Акт Ген. гувернемана) № 93673, 1-IX, 1917; Миодраговић Јован, *нав. дело*, 81.

⁹⁹ Архив НРС, ФГГ, к-42: (Акт од 4 јула 1916: Од Генер. гувернемана се траже комплети наших новина. Brückenkopf und Stadtkommando als Kreisskommando — Belgrad, потврђује да се новине иначе прикупљају и шаљу.

¹⁰⁰ Др. Славка Михајловић, *нав. дело*, 14.

¹⁰¹ Архив НРС, ФГГ, к-40: (Извештај) Res. № 19. 5. III. 1917.

¹⁰² Архив НРС, ФГГ, к-2; *Службени Гласник*, 1. септ. 1918.

¹⁰³ Архив НРС, ФГГ, к-2: *Службени гласник*, 1. X. 1918.

¹⁰⁴ Д. М., *нав. дело*, 7, 17.

¹⁰⁵ Архив НРС, ФГГ, к-3: (Књига стр. пов. наредби Генералног гувернемана. Наредба од 11 марта 1916 — на немачком).

¹⁰⁶ Архив НРС, ФГГ, к-12: К. у. к. Militär-generalgouvernement, Tages-Befehl. № 31, 25. VI. 1917 — (Укораване официра због луксузног живота).

¹⁰⁷ Архив НРС, ФГГ, к-8: К. у. к. Militär-generalgouvernement, Tages-Befehl. № 31, 26. XII. 1916 — (Укораване официра због трговине, црне берзе и шверца); Д. М.: *нав. дело*, 23.

¹⁰⁸ Лука Лазаревић, *нав. дело*, 23.

¹⁰⁹ Исто, 44.

¹¹⁰ Архив НРС, ФГГ, к-7: (Акт Ген. гувернемана) Abt. 8 № 4484/1916, Bemerkungen zum Polizeistrafferfahren.

¹¹¹ Архив НРС, ФГГ, к-8: (Наредбе Ген. гувернемана — стр. пов.) № 4, 27. III. 1916; № 33, 18. XII. 1916; № 31, 25. VI. 1917.

¹¹² Архив НРС, ФГГ, к-12: (Наредбе Ген. гувернемана — стр. пов.) № 44, 1. X. 1917; № 9, 21. II. 1917.

¹¹³ Архив НРС, ФГГ, к-9: *Службени гласник*, бр. 2 од 13 јуна 1916; Архив НРС, ФГГ, к-6: (Наредба Ген. гувернемана — стр. пов.) № 103, 9. XII. 1916, № 12, 10. III. 1917; Архив НРС, ФГГ, к-3: Brückenkopf und Stadtkommando — Befehl, 28. V. 1917.

¹¹⁴ Архив НРС, ФГГ, к-9: *Службени гласник*, бр. 2, од 13 јуна 1916; Бора Станковић; *Под окупацијом*, Београд 1929, 42; Јован Миодраговић *нав. дело*, 156.

¹¹⁵ Лука Лазаревић, *нав. дело*, 67.

¹¹⁶ Д. М. *нав. дело*, 20; Бора Станковић, *нав. дело*.

¹¹⁷ Архив НРС, ФГГ, к-28: (Извештај Полициске команде Ген. гувернеману) Res. № 1006/1916; (Ко се све „ушалтовао“ говоре опширно наведена дела Б. Станковића. Ј. Сјеничког, В. Николајевића и других).

¹¹⁸ Архив НРС, ФГГ, к-28: (Наведени извештај под напоменом 57); Триша Кацлеровић, *нав. дело*, 63.

¹¹⁹ Архив НРС, ФГГ, к-1: Direktiven für die politische Verwaltung im Bereiche des Militär-generalgouvernements in Serbien, Belgrad, (Streng-rezerwat № 1650, Polit.) (Скр: *Direktiven*); Allgemeine Grundzüge, навед.

¹²⁰ Архив НРС, ФГГ, к-3: Kurze Weisungen für die Organisation der Landgemeinden des Abschnittes 1, II, III.

¹²¹ Др Војислав Пандуровић, *нав. дело*, 62; Бора Станковић, *нав. дело*, 38 (Каже да радикали нису прогоњени).

¹²² Архив НРС, ФГГ, к-28: (Акт Окр. команде у Београду) Е. Н. 824/917; (Акт Аустроуг. Врховне команде) М. К. Erl. № 19039/С; (Наредба Ген. гувернемана) № 7/1916.

¹²³ Jahresbericht, Zweiter Teil. (Последњи претседник општине у окупираном Београду био је Василије Антонић, „симпатизер“ Обреновића, раније генералштабни пуковник и министар војни.

¹²⁴ Архив НРС, ФГГ, к-6: (Наредба Ген. гувернемана) № 59 од 20. IX. 1916.

¹²⁵ Архив НРС, ФГГ, к-9: *Службени гласник*, 5/1916.

¹²⁶ Архив НРС, ФГГ, к-11: *Службени гласник*, од 1. VIII 1917, 3.

¹²⁷ Архив НРС, ФГГ, к-28: (Акт Ген. гувернемана Врховној команди о стању у београдској општини) № 4432, 10. III. 1916; (Извештај Ген. гувернемана Врховној команди у Бечу) К. № 1894, 30. IV. 1916; к-9: *Зборник закона и уредаба цесарско-краљевске војне управе у Србији*, Београд 1916 (скр. *Зборник*), — у њему — Наредба бр. 42 од 17. X. 1916; *Београдске новине* доноси 25. IV. 1916 да је у једној кући у Београду пронађено 102 револвера, 1000 динамитских каписли... Исти лист 25. III. 1916 доноси расписивање награда за пронађено и пријављено оружје: за пољски топ 350 круна, за топ 10 см или хаубицу 12 см — 600 круна, за тешки топ 900 круна. Ако су оруђа без затварача, награда износи само јед-

ну четвртину. За митраљез је нуђено 50 круна, а за пушку 4—5 круна.

¹²⁸ Архив НРС, ФГГ, к-28: (Наређење Ген. гувернемана) № 1894, 30. IV. 1916.

¹²⁹ Архив НРС, ФГГ, к-28: (Наређење Ген. гувернемана) Abt. 8. Res. № 659 од 30 јуна 1916.

¹³⁰ Архив НРС, ФГГ, к-28: (Наређење Ген. гувернемана) Res. № 1006, 16. VIII. 1916.

¹³¹ Архив НРС, ФГГ, к-28: (Извештај Полициске команде) Res. № 1006 1916; к-19; (полумесечни извештај о стању у Београду) Halbmonatsbericht, 28. I. 1918.

¹³² Архив НРС, ФГГ, к-32: (Акт команде X Армије) № 438, 19. III. 1916; к-28: (Акт) Res. № 1006, 31. VIII. 1916; (Акт) № 6391, 25. VII. 1916. (Казна Фриде Бинички због ширења „лажних“ вести).

¹³³ Архив НРС, ФГГ, к-28: (Наредбе Ген. гувернемана) № 35, 25. VIII. 1917; № 47, 18. X. 1917.

¹³⁴ Архив НРС, ФГГ, к-15: Извештај под сигнатуром 322, страна 9.

¹³⁵ Архив НРС, ФГГ, к-28: (Извештај обавештајног одељења Ген. гувернемана) К. № 1824 од 30. IV. 1916.

¹³⁶ Архив НРС, ФГГ, к-15: (Извештај о привреди) сигн. 22.

¹³⁷ Архив НРС, ФГГ, к-28: (Акт) № 10305/1916, сигн. 38—

¹³⁸ Архив НРС, ФГГ, к-10: Брошура *Ortsverzeichnis* даје о томе нешто друкчије податке: мушких 17.578, жена 30.330, укупно 47.908. У брошури *Bericht der Sanitetsabteilung des k. u. k. Bezirkskommandos Belgrad (Stadt, Belgrad 1916*, између осталог стоји да је до 15 јануара 1916 био само један општински лекар, а до половине 1916 овај се број повећао на 7, односно укупно 30 санитарских лица. За прво полугође утврђено 345 вен. болесних жена и 27 мушкараца, док је у истом полугодишту умрло 1057 лица, од којих 313 од туберкулозе.

¹³⁹ Архив НРС, ФГГ, к-28: *Exposé*, 13.

¹⁴⁰ Архив НРС, ФГГ, к-32: Извештај о школама у Београду, фебруара 1916.

¹⁴¹ Архив НРС, ФГГ, к-9; *Зборник*, VII, Наредба № 35, 1. X. 1916; к-32: Извештај о школама за октобар 1916, сигн. 38²⁹/₆

¹⁴² Архив НРС, ФГГ, к-36: *Brückenkopf — und Stadtkommando Tages — Befehl* № 164, 12. VII. 1916.

¹⁴³ Архив града Београда — резерват:

Дневник једне Београђанке, рукопис (белешка од 29 јануара 1916).

¹⁴⁴ Архив НРС, ФГГ, к-42: *Halbmonatsbericht*, К. № 10485, 15. IX — 1. X. 1916.

¹⁴⁵ Архив НРС, ФГГ, к-7: *Verhältnisse in Serbien*.

¹⁴⁶ Архив НРС, ФГГ, к-1: *Direktiven*. Поред овога службеничка питања решавана су и у наведеном *Зборнику закона и уредаба*, који је почео у Београду излазити 22. III. 1916).

¹⁴⁷ Архив НРС, ФГГ, к-9: *Зборник*, IV, Наредба № 15, 12. VI. 1916; к-28: (Акт Ген. гувернемана) Abt. 8. № 597 од 12. VI. 1916; Др. Славка Михајловић, *нав. дело*, 146.

¹⁴⁸ Архив НРС, ФГГ, к-1: *Direktiven*, 10; Лука Лазаревић, *нав. дело*, 125.

¹⁴⁹ Архив НРС, ФГГ, к-17: (Наређење капетана Бардаша); Д. М.: *нав. дело*, 11.

¹⁵⁰ Архив НРС, ФГГ, к-1: *Direktiven*, Beilagen 1—8.

¹⁵¹ Исто, 11.

¹⁵² Исто 11.

¹⁵³ Др. Божа Николајевић, *нав. дело*, 61; Бора Станковић, *нав. дело*, 84.

¹⁵⁴ Архив НРС, ФГГ, к-3: *Monopolisierung aller politischen und unpolitischen Tages — Zeitungen des In- und Auslandes*, Abt. 8 № 4124, 15. VI. 1916.

¹⁵⁵ Архив НРС, ФГГ, к-32: (Акт Ген. гувернемана) сигн. 2938²⁹/₆ 13. X. 1916; к-19: (Акт. Ген. гувернемана) № 3741, 15. II. 1917; Лука Лазаревић, *нав. дело*, 72; Д. М. *нав. дело*, 10; Др. Божа Николајевић, *нав. дело*, 61.

¹⁵⁶ Архив НРС, ФГГ, к-28: (Наређење Ген. гувернемана) № 5976, 26. II. 1918; к-29: (Наређење Ген. гувернемана) № 31108 (наређење о појединостима у случају евакуације).

¹⁵⁷ Лука Лазаревић, *нав. дело*, 133.

¹⁵⁸ Архив НРС, ФГГ, к-5: Телеграм од 28. X. 1918.

¹⁵⁹ Лука Лазаревић, *нав. дело*, 22, 132.

¹⁶⁰ Јован Миодраговић, *нав. дело*, 222.

¹⁶¹ Д. М. *нав. дело*, 38.

¹⁶² *Правда* од 4 новембра 1918. Даље, у броју од 19 новембра јавља да је злогласни капетан Витман ухваћен у Темишвару, у поповском одељу, са Библијом, и да је спроведен у Београд.

¹⁶³ Др. Славка Михајловић, *нав. дело*, 192.

BELGRADE SOUS L'OCCUPATION DURANT LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

D. MILIKIĆ

Première occupation du 2 au 14 décembre 1914. — Au cours de la première guerre mondiale, durant la bataille de Kolubara qui avait commencé le 16 novembre 1914, l'armée serbe fut obligée de quitter Belgrade, afin de raccourcir son front et de regrouper ses forces en vue d'une contre-offensive. Cette retraite fut exécutée selon un plan prévu et sans combats le 30 novembre. La majorité de la population se retira avec l'armée et il ne resta à Belgrade qu'environ 20.000 habitants.

Deux jours après, le 2 décembre, les premiers détachements ennemis entrèrent à Belgrade. Une patrouille d'officiers hissa le drapeau autrichien sur le Palais Royal. La chute de Belgrade fut fêtée dans toute l'Autriche-Hongrie. Des trains de touristes venant de Vienne et de Budapest furent dirigés vers Belgrade. Le journal *Budapest Hirnap* écrivait: «Le châtimement des Serbes commence, Belgrade fait de nouveau partie des territoires de la couronne hongroise, rien ne l'en arrachera».

Le front s'est stabilisé à 30 ou 40 kilomètres au sud de Belgrade. A Belgrade, l'occupant exerçait son pouvoir. Des arrestations et des déportations avaient commencé. Un décret sur les otages, l'interdiction de port d'armes et le couvre-feu furent publiés. Quatre potences furent élevées dont une au centre de la ville, à Terazije, où pendait le cadavre d'un des défenseurs de Belgrade.

«La contribution en nature» fut mise en oeuvre — un pillage inouï de tout ce qui pouvait être emporté. Sous prétexte de rechercher «des armes et des résistants», combattants intransigeants contre l'occupant, ce dernier forçait les maisons que leurs propriétaires avaient quittées. Le pillage avait lieu la nuit, la population étant obligée par le couvre-feu à rester enfermée dans les maisons. Les pillards étaient recrutés dans les rangs de l'armée — du simple soldat jusqu'à l'ex-attaché militaire autrichien à Belgrade, le lieutenant-colonel Otto Galinek, qui faisait en voiture le tour des maisons où il était reçu avant la guerre comme diplomate.

Tout ceci était en contradiction avec le

discours et les promesses du commandant de la 5-ème armée austro-hongroise, le général Franck, qui avait déclaré qu'il n'y aurait pas de pillage etc... Toutes les protestations furent vaines.

Il y avait dans l'armée de l'occupant des soldats d'origine slave qui ont souvent manifesté, de diverses façons, même en désertant, leur sympathie pour la lutte juste du peuple serbe. Les plus ardents furent les Serbes de Voïvodine et les Tchèques.

Le Dr. Rayan, citoyen américain et membre de la mission américaine, s'efforçait d'aider les habitants de Belgrade occupé.

La contre-offensive serbe partant de Suvobor et de Kolubara fut rapidement dirigée vers Belgrade et à la suite de combats acharnés le front s'en approcha rapidement. Aigri par ces défaites, l'ennemi n'hésitait pas à commettre des crimes, et lors de sa retraite, en plus du pillage, il s'acharnait contre la population en emmenant avec lui en déportation tous ceux qu'il pouvait prendre: femmes, vieillards, enfants, invalides. En une seule journée, le dernier jour, environ 1.500 personnes furent déportées de Belgrade. La majorité des déportés ne sont jamais rentrés dans le pays. Ils furent tués en route, ou bien moururent dans les terribles camps hongrois. A Boldogasogne, par exemple, il y avait environ 13.000 prisonniers. Tous les jours, il en mourait environ 80.

Le dernier jour de l'occupation, sous la poussée des régiments serbes, les rues de Belgrade regorgeaient d'ennemis en déroute. L'échec s'est tout d'abord transformé en défaite et ensuite en catastrophe. Le pont sur la Save, le seul salut, était trop étroit pour tous ceux qui voulaient y passer. Des pontons coulaient et on se noyait. Les détachements ennemis pris de panique n'arrivaient pas encore à se regrouper à Srem, bien qu'il n'y eut aucune chance que l'armée serbe traverse la Save et le Danube.

Poursuivant l'ennemi, les premiers détachements serbes ont libéré Belgrade le 15 décembre. Bientôt le roi Pierre arriva à Belgrade et, en entrant dans le Palais, il marcha sur un drapeau austro-hongrois, butin de guerre étendu par terre.

Deuxième occupation du 10 octobre 1915 au 1-er novembre 1918. — La défaite des troupes austro-hongroises en Serbie en 1914 a apporté, l'année suivante, une accalmie sur le front serbe jusqu'en automne 1915. Pendant ce temps l'ennemi réorganisait et regroupait ses forces. Des régiments allemands venant du front russe arrivèrent aussi. La nouvelle attaque contre la Serbie vint cette fois-ci du la Voïvodine, et ce corps d'armée qui attaquait était commandé par le feldmaréchal Makenzen. Le front serbe au nord fut, par contre, considérablement affaibli par l'envoi de forces sur le front bulgare, car la Bulgarie manifestait nettement l'intention d'attaquer la Serbie.

Le bombardement de Belgrade commença le 5 octobre et dura deux jours sans interruption. Ensuite vinrent, les 7, 8 et 9 octobre, une série d'attaques et de contre-attaques sur les rives de la Save et du Danube et ensuite dans la ville même où chaque rue et même chaque bâtiment furent défendus. Les effectifs de l'agresseur (la 3-ème armée austro-allemande) était de 130 bataillons, 139 batteries, dont 45 lourdes et parmi elles des canons de 420 mm. La ville fut défendue par les troupes de la Défense de Belgrade: 20 bataillons et environ 20 batteries. Le rapport des forces était de 7:1 en faveur de l'agresseur.

Belgrade, en ruines, fut enfin pris le 10 octobre. Environ 10.000 habitants s'y trouvaient encore tandis que le reste s'était retiré avec l'armée, qui continua à combattre durant sa retraite jusqu'en Albanie.

Les troupes d'occupation ont formé, dès leur entrée à Belgrade, des organismes civils de pouvoir et le Commandement des têtes de pont. Plus tard, au début de 1916, un Gouvernement militaire général fut formé à Belgrade compétent pour le territoire de Serbie occupé par les Autrichiens et les Hongrois. La tentative de former une sorte de gouvernement régional des partis, c'est-à-dire des hommes politiques qu'on présumait proches de l'Autriche Hongrie, n'avait pas réussi.

Tout comme durant l'occupation de 1914, le pillage de denrées alimentaires commença à Belgrade, ce qui provoqua la famine de la population. Celle-ci augmentait, car les

réfugiés rattrapés par les troupes de l'occupant rentraient. Une partie de réfugiés fut relâchée tandis que les autres furent internés dans des camps de concentration où la majorité mourut de faim ou à la suite de mauvais traitements. D'autre part, l'occupant procédait à une déportation systématique de la population, soit sous prétexte de rechercher des armes et des résistants, soit en invoquant la nécessité de main-d'oeuvre. Les prisonniers et les déportés étaient très maltraités, contrairement aux traitements de la part des Serbes à en juger par les informations trouvées dans les Archives ennemies, sur lesquelles repose d'ailleurs toute cette étude.

Les sanctions économiques et l'exploitation commencèrent par la dévaluation du dinar serbe et allèrent jusqu'à la saisie des denrées alimentaires, moissons, minerais et autres biens, de manières les plus diverses. Presque chacune des institutions de l'occupant pillait pour son propre compte: pour le front, pour les troupes de l'occupation, pour le «Hinterland», pour leur propre pays, pour les différentes institutions de l'Autriche-Hongrie et enfin des particuliers pour eux-mêmes et pour leurs familles. La population de la Serbie, et particulièrement celle de Belgrade, fut condamnée à une longue famine qui dura trois ans.

Le régime politique de l'occupation démontrait nettement que l'Autriche-Hongrie considérait les régions occupées de la Serbie comme territoire annexé, idée qu'on trouvait de plus en plus souvent dans les documents secrets. Un document de ce genre écrit: «Il est hors de doute que la Monarchie, qui a conquis la Serbie au prix de beaucoup de sang et d'extraordinaires sacrifices matériels — ne la lâchera plus jamais».

Les autorités d'occupation traitaient les intellectuels serbes avec une sévérité particulière: «Tout intellectuel serbe est à moitié avocat, et c'est un homme politique accompli», et considéraient que les intellectuels doivent «disparaître à jamais et être remplacés par des éléments importés». Puis, plus loin: «que les autorités austro-hongroises aient pu tenir jusqu'à présent dans ces conditions s'explique uniquement par les importantes forces militaires mises à leur disposition, forces qui étouffent dans l'oeuf toute tentative de résistance».

La politique culturelle de l'occupant fut également en accord avec cette annexion prévue de Belgrade sinon de toute la Serbie. Des écoles furent ouvertes et dans ces écoles les professeurs étaient des sous-officiers et de soldats austro-hongrois. »Les instituteurs serbes ne peuvent en aucune condition être embauchés, et les prêtres encore moins«... On souligne qu'il ne s'agit pas d'enseignement mais de »discipline«. Tous les Serbes employés devaient porter un brassard.

Pour chacune des professions les occupants avaient composé un serment spécial comportant des obligations rigoureuses dont le sens était qu'en aucun cas celui qui prêtait serment ne nuira (par ses actes, paroles et par la pensée) au régime de l'occupant. L'alphabet cyrillique fut proscrit au début, puis toléré, car cela facilitait la falsification de lettres destinées à aider le service des renseignements.

La victoire sur le front de Salonique a provoqué des préparatifs hâtifs en vue de saisir et d'emporter tout ce qui était transportable.

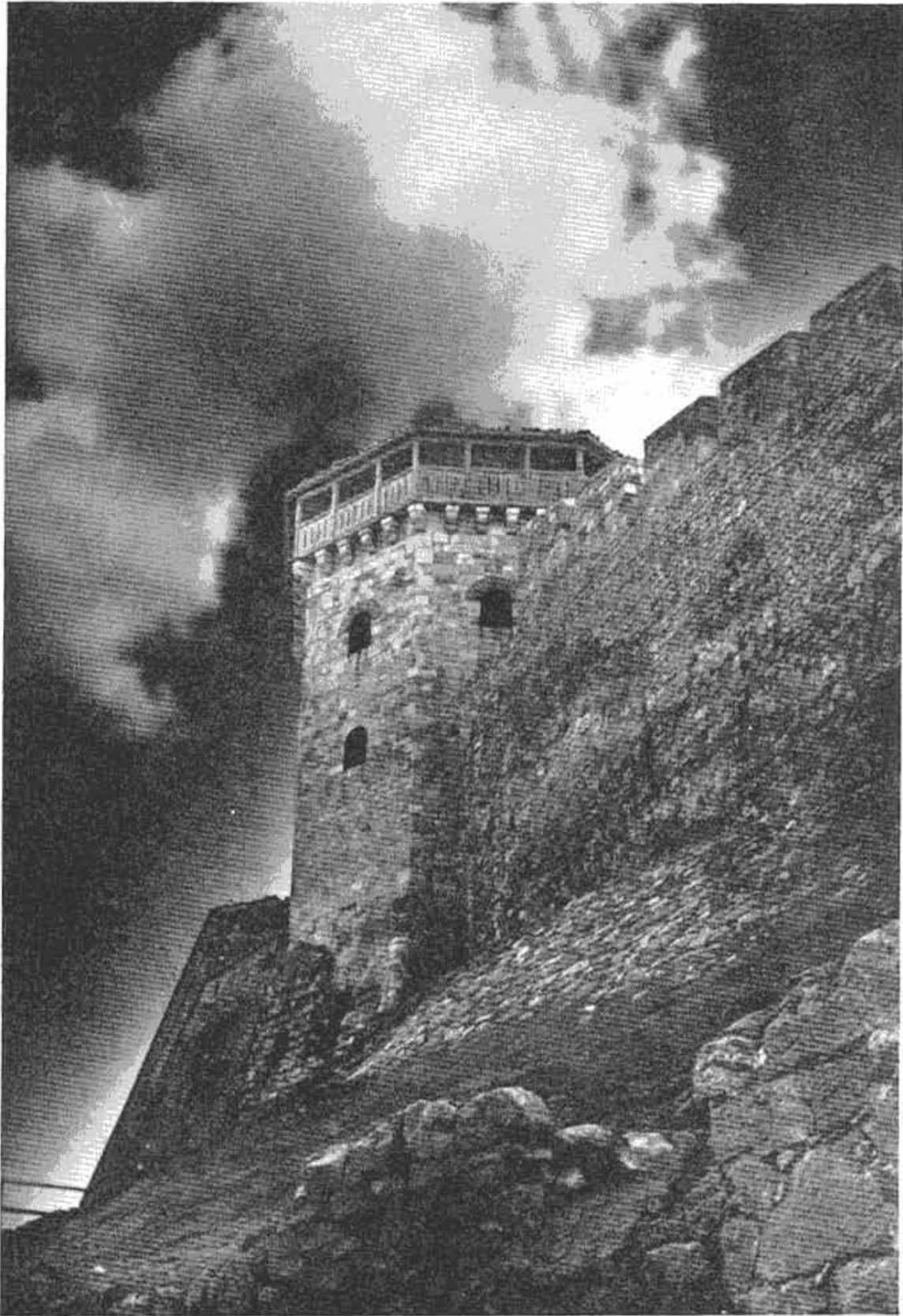
L'ennemi saisissait tout — des denrées alimentaires, machines, bétail, bois, jusqu'au mobilier. Il a réussi à en emporter une partie seulement car l'autre partie du butin put être sauvée par les troupes serbes et françaises qui avançaient. Les troupes libératrices serbes et françaises ont trouvé, en entrant à Belgrade, le 1-er novembre, une ville dévastée. La population de Belgrade a dû pourtant subir encore après la libération de nouvelles formes d'exploitation et de corruption qui eurent pour résultat le succès des communistes aux élections organisées par la bourgeoisie.

Illustrations dans le texte:

- Fig. 1 — Dernière démolition du 27 décembre 1914. (Photo du livre: H. Steinitz, *Ein Jahr Ernteverwertung*, I Teil, Belgrad, Gen. gouvernement in Serbien 1917).
- Fig. 2 — La forteresse de Belgrade démolie. (Photo dans le livre: Gomol Conrad, *Im Kampf gegen Russland und Serbien*, Leipzig 1916).
- Fig. 3 — Cratère d'obus près de l'hôtel »Moscou«. (Photo dans le livre: H. Steinitz, *Ein Jahr Ernteverwertung*, I Teil, Belgrad, Gen. gouvernement in Serbien 1917).
- Fig. 4 — Le bâtiment du Monopole des Tabacs démoli. (Photo dans le livre: Steinitz,

Ein Jahr Ernteverwertung, I Teil, Belgrad, Gen. gouvernement in Serbien 1917).

- Fig. 5 — La Salle du trône du roi Pierre dans le Palais de Belgrade à la suite des bombardements. (Photo dans le livre Gomol Konrad, *Im Kampf gegen Russland und Serbien*, Leipzig 1916).
- Fig. 6 — Décernement de décorations à la gendarmerie hongroise dans la cour du Palais de Belgrade. (Photo illustrant l'article: Unteilbar untrennbar, *Die Geschichte des Grossen Weltkrieges*, Band I, Wien 1917).
- Fig. 7 — Les soldats serbes faits prisonniers. (Photo illustrant l'article: Unteilbar und untrennbar, *Die Geschichte des Grossen Weltkrieges*, Band I, Wien 1917).
- Fig. 8 — Faximilé d'un rapport secret sur le traitement des officiers et des soldats austro-hongrois faits prisonniers, à Niš (Archives de la RP de Serbie, fonds du Gouvernement général).
- Fig. 9 — La montagne de maïs dans la cour de la nourriture pour bétail de la Centrale du traitement des aliments à Belgrade. (Photo du livre H. Steinitz: *Ein Jahr Ernteverwertung*, I Teil, Belgrad, Gen. gouvernement in Serbien 1917).
- Fig. 10 — Entrepôt central de la Centrale du traitement des aliments à Belgrade — Section de l'hôtel »Bristol«. (Photo dans le livre: H. Steinitz, *Ein Jahr Ernteverwertung*, I Teil, Belgrad, Gen. gouvernement in Serbien 1917).
- Fig. 11 — Le recteur de l'Université Halle-Wittenberg demande à Mackenzen des complets de journaux serbes. (Archives d'Etat de la RP de Serbie, fonds du Gouvernement général).
- Fig. 12 — L'ordre secret du Gouvernement général sur le vol des tableaux du Palais de Belgrade, fait par des soldats austro-hongrois. (Archives de la RP de Serbie, fonds du Gouvernement général).
- Fig. 13 — Les Belgradoises aux travaux forcés. Traduction: Dans l'atelier de réparation des sacs de l'entrepôt de la Centrale du traitement des aliments. (Photo dans le livre: H. Steinitz, *Ein Jahr Ernteverwertung*, I Teil, Belgrad, Gen. gouvernement in Serbien 1917).
- Fig. 14 — Proposition de transformer la Serbie en Zone militaire frontalière autrichienne. (Archives de la RP de Serbie, fonds du Gouvernement général).
- Fig. 15 — Fragments de rapports secrets sur la destruction des intellectuels serbes. (Archives de la RP de Serbie, fonds du Gouvernement général).
- Fig. 16 — Fragment du rapport secret sur »La politique culturelle« en Serbie et à Belgrade. (Archives de la RP de Serbie, fonds du Gouvernement général).

Београдска тврђава. (Снимак Александра Симића).
La forteresse de Belgrade. (Photo Aleksandar Simić).